

ŽYDŲ MUZIEJUS VILNIUJE: PIRMIEJI BANDYMAI ĮPRAS- MINTI TRAUMINĘ PATIRTĮ IR SKATINTI TVARIĄ ATMINTĮ

Neringa Latvytė-
Gustaitienė

Vilniaus universiteto Komunikacijos
fakulteto Muzeologijos katedra
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas neringa.latvyte-gustaitiene@kf.stud.vu.lt

Žydų muziejus Vilniuje, įkurtas 1944 m. rudenį Holokaustą išgyvenusiųjų pastangomis ir jų vadintas „mūsų Luvru“, užėmė ypatingą vietą kolektyvinėje litvakų atmintyje. Tai buvo pirmasis ir unikalus bandymas Rytų Europoje pristatyti nacių ir vietinių kolaborantų vykdytą masinį žydų naikinimą kulkomis ir nacių koncentracijos stovyklų dujų kameroje, kultūrinių ir dvasinių vertybių grobstymą bei išgyvenusiųjų pastangas surinkti ir išsaugoti žydiško paveldo likučius. Muziejus buvo tas savotiškas genius loci – gyva, tiek materialiai, tiek mentališkai įprasminta bendruomenės dalis, kelianti emocijas, teikianti savotišką saugumo jausmą ir skatinanti dialogą. Deja, sovietinė valdžia, nežvelgusi muziejaus unikalumo ir neįvertinusi jo veiklos svarbos, antisemitinės kampanijos įkarštyje 1949 m. birželį šių atminties institucijų uždarė, o sukauptus rinkinius ir eksponatus išdalijo Lietuvos muziejams ir archyvams, bibliotekoms. Taip žydų istorija, kultūra ir tradicijos, masinio žydų naikinimo tema buvo nustumta į istorijos užribį 40-čiai metų. (De)koduojama dvigubos atminties standartais buvo palaikoma vadinamoji virtuvinių bendruomenių kontratmintis ar gana nykiai viešumoje pasirodanti perdirbta atmintis kaip atsvara hegemoniniam naratyvui. Būtent veikiant pastarajai, 1989 m. rugsėjį buvo atkurtas Lietuvos valstybinis žydų muziejus, kurio pirmoji paroda „Katastrofa“ buvo vienintelė Holokausto paroda buvusiose sovietinio bloko šalyse. Vėliau įgavusi atskiro muziejaus filialo, pavadinto Holokausto ekspozicija, statusą, 2010 m. renovuota, tačiau išlaikiusi pokarinio Žydų muziejaus parodos gaires, ji sulaukia didelio lankytojų dėmesio ir skatina tvarią atmintį.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: atmintis, Holokaustas, žydų muziejus, Vilniaus getas, trauminė patirtis, įprasminimas.

Holokaustą išgyvenę Lietuvos žydai nors ir puoselėjo didelius lūkesčius, tačiau jau nebepajėgė atkurti visaverčio prieškarinės bendruomenės pagrindu konstruojamo gyvenimo. Religiniai ir kultūriniai bendruomenės autoritetai buvo sunaikinti, nebuvo ryškių lyderių, o keletas išgyvenusių intelektualų, nesulaukę valdžios palaikymo, teturėjo menką galimybę plėtoti kultūrinę veiklą. Vilnius tapo nedideliu žydų kultūros centru ne tik Lietuvoje, bet ir visoje Sovietų Sąjungoje.

Tyrimas yra susijęs su poreikiu išryškinti vis dar nepakankamai tyrinėtus ir atskleistus Holokaustą išgyvenusių litvakų bandymus Sovietų Sąjungos okupuotoje teritorijoje, dar nesibaigus Antrojo pasaulinio karo veiksams, surinkti ir išsaugoti sunaikintus kultūros likučius ir įprasminti nužudytų bendruomenės narių netektis.

Straipsnio tikslas – supažindinti su pokarinio Žydų muziejaus Vilniuje įkūrimo aplinkybėmis, išskiriant jo savitumus, parodant išgyvenusių Holokaustą bandymus ir būdus pirmą sykį viešai pristatyti traumines bendruomenės patirtis, oponuojant sovietinio režimo formuojamam diskursui, taip pat parodant pačios atminties institucijos fenomenalumą šių dienų visuomenėje.

Tyrimas atliktas taikant istorinį aprašomąjį metodą bei šaltinių ir literatūros kritinę analizę. Šaltiniai – Lietuvos centrinio valstybės archyvo, Lietuvos ypatingojo archyvo, Kultūros paveldo centro archyvo, YIVO žydų tyrimų instituto Niujorke archyvo, Jungtinių Amerikos Valstijų Holokausto memorialinio muziejaus Vašingtone archyvo, Jad Vašem Holokausto tyrimų centro Jeruzalėje archyvo dokumentai, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos nekataloguota Judaikos dokumentų kolekcija, Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus fondų medžiaga, Holokaustą išgyvenusių žydų, taip pat su muziejaus veikla susijusių asmenų prisiminimai, autorės interviu su liudininkais, užrašyti 2012 m. Izraelyje.

Pirmą kartą straipsnyje yra skelbiami Kultūros paveldo centro archyvo fondo F5, apyrašo 1, bylos 1257 archyviniai pastato-architektūrinio objekto dokumentai, Lietuvos ypatingojo archyvo Lietuvos TSR Saugumo komiteto (KGB) fondo K-1, ap. 10 Žydų muziejaus Vilniuje veiklos stebėjimo dokumentai, Jad Vašem Holokausto tyrimų centro Jeruzalėje archyvo Iljos Erenburgo kolekcijos P. 21, b. 8 Žydų muziejaus Vilniuje direktoriaus J. Gutkovičiaus susirašinėjimo su Antifašistinio komiteto Maskvoje vadovu I. Erenburgu dėl muziejaus veiklos ir ekspozicijos rengimo dokumentai, Šmerelio Kačerginskio kolekcijos P. 18 dokumentai, susiję su jo veikla Žydų muziejuje, taip pat minėtame archyve saugoma Kibbutz Ha'artzi dokumentų archyvo O.46 medžiaga, susijusi su Komisijos žydų kultūros dokumentams rinkti ir sistematiškai apdoroti prie LTSR LKT vei-

kla, kurios kolekcijų pagrindu buvo įkurtas ir Žydų muziejus Vilniuje. Taip pat straipsnyje aptariami Jungtinių Amerikos Valstijų Holokausto memorialinio muziejaus archyvo Antifašistinio komiteto (1942–1948) fondo RG-22.028M dokumentai, susiję su pokariniu žydų bendruomenės bandymu įsitvirtinti sovietinėje Lietuvoje, pastangomis memorializuoti trauminę patirtį, bei Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos nekataloguota Judaikos dokumentų kolekcija, susijusi su Holokausta išgyvenusiujų pastangomis surinkti, išsaugoti, tirti ir pristatyti visuomenei žydų kultūros paveldo objektus. Reikia paminėti, kad tiek Judaikos dokumentų kolekcija, tiek Antifašistinio komiteto (1942–1948) medžiaga nebuvo išsamiau nagrinėta nei Lietuvos, nei užsienio autorių. Ji, beje, dėl kalbos barjero dažnai nėra prieinama jidiš kalba neskaitančiam tyrinėtoji. Nagrinėjami Lietuvos centrinio valstybės archyvo Lietuvos TSR Ministrų Tarybos fondo R-754 ir Lietuvos TSR liaudies švietimo ministerijos fondo R-762, Religijų reikalų tarybos prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos fondo R-181 dokumentai. Taip pat aktualūs Vilniaus geto fondo R-1421 dokumentai, pateikiantys informaciją apie kultūrinį gyvenimą gete, bibliotekos pastate įsikūrusių atminties institucijų veiklą; Lietuvos ypatingojo archyvo Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto fondo 1771 dokumentai apie Žydų muziejaus Vilniuje veiklą ir uždarymą; Lietuvos TSR valstybės saugumo komiteto (KGB) fondo K-1 dokumentai, susiję su represinių struktūrų veikla Žydų muziejaus Vilniuje atžvilgiu. YIVO žydų tyrimų instituto Niujorke archyvo fondo R. 223.1, f. 449, 453, 454 dokumentai apie Vilniaus gete įsteigtos bibliotekos, muziejaus ir kitų kultūros įstaigų veiklą 1941–1943 m. dėl sudėtingo dokumentų prieinamumo, taip pat ir dėl kalbos barjero nėra gerai žinomi vietiniams tyrinėtojams. Siekiant plačiau interpretuoti archyvinius rašytinius dokumentus ir objektyviau įvertinti kontekstą buvo pasitelkta Jad Vašem Holokausto tyrimų centro Jeruzalėje fotoarchyvo ikonografinė medžiaga.

Pokarinio Žydų muziejaus Vilniuje tema rašė Š. Kačerginskis, M. Dvoržekij, P. Kennedy Grimsted, L. Ranas, dr. V. Gradinskaitė, R. Kostanian, R. Margolis, prof. D. Fishmanas.

Atminties vieta ir bendruomenės naratyvas nagrinėjamas kritinės šaltinių ir literatūros analizės bei istoriniu aprašomuoju metodais. Atvejo studija padės detalizuoti atminties institucijos veiklas, jų būdus, išryškins motyvus, kurie leis atskleisti atminties vietos unikalumą ir *perdirbtos atminties* konceptą.

TEORINIAI TYRIMO POŽIŪRIAI

Išgyvenusiems Holokaustą žydams sovietinėje Lietuvoje buvo svarbu institucionalizuoti bendruomenės narių netektis, kultūrinius ir dvasinius praradimus, nes tik taip tuo metu jie galėjo įteisinti save kaip bendruomenę, legalizuoti savo trauminę patirtį. Išnaikinta žydų bendruomenė jau iš karto po karo susidūrė su nutylėjimo politika, įvairiomis masinio žydų naikinimo fakto neigimo formomis, žydų aukų niveliacija, priskiriant jas „taikių tarybinių žmonių“ kategorijai, taip tuomet rėminant trauminės Holokausto patirties diskursą ir mobilizuojant visuomenę, nes skirtingų bendruomenių skirtingas Antrojo pasaulinio karo patirčių komunikavimas nebuvo naudingas okupacinei valdžiai, siekiančiai pateisinti savo legitimumą šalyje.

Anot prof. Alvydo Nikžentaičio, tam tikri praeities siužetai visuomenėje yra dažnai pabrėžiami ir komunikuojami, jie kuria ir stiprina savimonei bei padeda apibrėžti tapatybę, politiškai formuoja atminties kultūrą¹, kartu įgalindami istorinių traumų įveiką. Tačiau nereikia pamiršti, kad paraleliai tokia koreliacija daro ją nestabilią ir labai pažeidžiamą bei neapsaugo nuo radikalių transformacijų, manipuliacijų. Keičiantis geopolitinei situacijai, karo kovos buvo keičiamos kovomis dėl atminties. Sovietmečiu konstruojama atmintis neišvengiamai buvo veikama ideologinių normų. Praeitis buvo suvokiama kaip priemonė modernizacijos, industrializacijos ir urbanizacijos procesams argumentuoti, taip pat Raudonosios armijos nugalėtojos Didžiajame tėvynės kare mitui legitimuoti. Vokiečių istoriografas Jörgas Rūsenas teigė, kad politinis režimas ar santvarka įgyja stabilumo tik tada, kai ją įteisina tam tikros bendruomenės atmintis². Prancūzų sociologo Maurice'o Halbwachso kolektyvinės atminties teorija kolektyvinę atmintį sieja su galios santykiais, nes ji yra konstruojama dabartyje ir yra selektyvi, t. y. atsirenkanti ir išryškinanti tik tai, kas atitinka visuomenės lūkesčius³. Panaudota politiniais tikslais, atmintis suteikia galimybę politinėms manipuliacijoms ir istorijos performavimo atsiradimui. Būtent su tokiu tikslu sovietinė valdžia suteikė leidimą įkurti Žydų muziejų Vilniuje. O Holokaustą išgyvenusieji siekė išsaugoti sunaikintų kultūrinių vertybių likučius ir įprasinti bendruomenės trauminę patirtis *in situ* buvusioje Vilniaus geto terito-

1 NIKŽENTAITIS, Alvydas. Katynė ir Jogailaičių idėja: atminties ir atminimo kultūros modeliai Vidurio ir Rytų Europoje. Iš *Šiuolaikiniai istorinės sąmonės formavimo būdai: prielaidos, galimybės ir ribos*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010, p. 17–18.

2 RŪSEN, Jörg. *Istorika: istorikos darbų rinktinė*. Sud. Z. Norkus. Vilnius: Margi raštai, 2007, p. 23.

3 HALBWACHS, Maurice. *Mémoires collective*. Ed. Albin Michel. Paris: Presses Universitaires de France, 1997.

rijoje materialios formos pavidalu, kuris, anot judaikos profesoriaus Jameso E. Youngo, įtvirtintų ir padėtų ritualizuoti gedėjimo praktiką taip stiprindamas visuomenės prisiminimus⁴. J. Rüsenas yra pasakęs, kad kolektyvinio atsiminimo taškų visuma yra svarbi atminties įprasminimo dalis⁵. Įprasminimo konceptas orientuojasi į praeitį kaip į patirtį dabartyje, kuri tampa pažįstama per interpretavimą. Praeities kaip istorijos sudabartinimas yra įprasminimo procesas. Holokaustui įprasminėti J. Rüsenas siūlo tris strategijas, įgalinančias praeitį padaryti matomą – muziejaus, kaip *atsiminimo vietos*, suteikiančios galimybę istoriją pamatyti⁶, paminklo, kuris ragintų istoriškai prisiminti⁷, ir kapų arba atmintinų vietų, kai objektas laiduoja įvykusį faktą, o esantys relikvai užtikrina autentiškumą⁸. Ne tik išlikusių kultūrinių bei istorinių vertybių išsaugojimas ir ekspozicijos rengimas, bet masinių žydų žudynių kapaviečių įamžinimas ir paminklų aukoms pastatymas Vilniuje, Kaune, Panevėžyje, Zarasuose, Utenoje, senųjų žydų kapinių išsaugojimas taip pat buvo Žydų muziejaus Vilniuje rūpestis. Didžioji sinagoga tik muziejaus darbuotojų pastangomis buvo įtraukta į Lietuvos TSR paveldo objektų registrą, nors tai antisemitinės politikos įkarštyje jos neapsaugojo nuo sugriovimo. Muziejaus autentiškoje buvusio geto teritorijos aplinkoje įsteigimas buvo labai svarbus įprasminimo žingsnis, integruojantis galimybę pamatyti ir istoriškai prisiminti, autentiškai aplinkai ir objektams laiduojant įvykių nekvestionavimą.

Geriausiai Žydų muziejaus Vilniuje (1944–1949) bandymus visuomenėje įamžinti tai, ką buvo stengiamasi ištrinti, ir šios unikalios atminties institucijos desperatiškus siekius išlikti totalitarinio režimo diktato sąlygomis nusako *perdirbtos atminties*⁹ konceptas, kurio pagrindinė mintis yra atminties sluokniavimas stengiantis neužgožti prieš tai buvusių faktų rodant atminties dominantes bei bandant kelti ir išlaikyti visuomenės empatiją trauminėms patirtims ir istoriškai sunkiems praeities siužetams. Istoriko Josefo Hayimo Jerušalmi *Zakhor* (liet. *Atsimink*), kaip išskirtinio žydų atminties elemento¹⁰, konceptas brėžia jungtis tarp istorinių siužetų ir atminties. Net jeigu ir politiškai indoktrinuota, iš esmės viešai kaip ir „nesanti“¹¹, bet bendruomenės viduje puikiai (de) koduojama dvigubos atminties standartais buvo palaikoma vadinamoji *virtuvinų bendruomenių*¹² kontratmintis kaip atsvara hegemoniniam naratyvui. Suprantama, kad net ir ji per laiko slinktį tapo fragmentuota, sovietinės ideologijos neutralizuota, trauminės patirties įveikoje daugelį esminių dalykų nutylinti ir tik per simbolius bandanti išlaikyti istorinės vertės aspektus. Bet tokiu būdu minėta *perdirbta atmintis* XX a. pabaigoje leido grąžinti į visuomenės diskursą traumuojančių įvykių atmintį ir atkurti ilgai gniaužtą istorinę tiesą. 1989 m. atkurtas Lietuvos valstybinis žydų muziejus ir jo pirmoji paroda „Katastrofa“,

ilgainiui išaugusi iki Holokausto ekspozicijos, buvo ir *tvarios atminties* koncepto pavyzdys, kuris keičiantis socialiniam, politiniam, visuomeniniam kontekstui išlaiko ir perduoda visuomenei bendruomenėms svarbius siužetus, ilgainiui užgožtus, bet nesunaikintus, prikeltus iš šeimų pasakojimų ir atminties institucijų kolekcijų.

Istoriografiniame tyrime *perdirbtos atminties* teorinį konceptą ir J. Rūseno muziejaus, kaip *atsiminimo vietos*, suteikiančios galimybę istoriją pamatyti, sampratą bus bandoma sieti su Lietuvos muziejų istorijos tyrimų kontekstais. Šiuo aspektu istoriografinis tyrimas bus kaip argumentas *perdirbtos atminties* koncepto raiškai pagrįsti.

ŽYDŲ MUZIEJAUS VILNIUJE ĮKŪRIMO PRIELAIDOS

Archyvinių šaltinių ir istorikų atliktų tyrimų duomenimis¹³, po Antrojo pasaulinio karo Lietuvoje buvo apie 10 000¹⁴ žydų, iš kurių apie 1 200 įsikūrė Vilniuje 1944 m.¹⁵ Apie 2 000 žydų grįžo iš sovietinių partizanų būrių, apie 8 000 iš evakuacijos SSSR. Galima sakyti, kad Holokaustą išgyventi pavyko vos 4–5 % Lietuvos žydų. Grįžę jie bandė kurti bendruomenes didesniuose

4 YOUNG, Edward James. *The texture of memory: Holocaust memorials and meaning*. New Havenand, London: Yale University Press, 1993, p. 5.

5 Rūsen, Jörg. *Istorika: istorijos darbų rinktinė*, p. 79–80.

6 Ten pat, p. 365.

7 Ten pat, p. 368.

8 Ten pat, p. 387, 391–398.

9 Horsto Hoheiselio ir Andreaso Knitzo kūriny „Recycled Memory“ pristatytas Kauno bienalėje 2017 [interaktyvus]. 2017. [žiūrėta 2018 m. rugpjūčio 4 d.]. Prieiga per internetą: <<https://bienale.lt/2017/en/horst-hoheisel-and-andreas-knitz-v/>>.

10 IERUSHALMI, Khaim Iosef. *Zakhor: evreiskaya istoriya i evreiskaya pamyat'*. Moskva; Ierusalim: Mosty kultury: Gesharim, 2004.

11 LAUKAITYTĖ, Regina. Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje 1944–1956 m. *Lituanistica*, 2012, t. 58, nr. 4 (90), p. 305.

12 BOYM, Svetlana. *Soviet everyday culture: an oxymoron?* [interaktyvus]. 2001. [žiūrėta 2016 m.

gegužės 14 d.]. Prieiga per internetą: <http://cdclv.unlv.edu/archives/nc1/boym_everyday.html>.

13 BUBNYS, Arūnas. Holocaust in Lithuania: An outline of the major stages and their results. In *The vanished world of Lithuanian jews*. Amsterdam: Rodopi, 2004, p. 218–219; DIECKMANN, Christoph; SUŽIEDĖLIS, Saulius. *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 metų vasarą ir rudenį: Šaltiniai ir analizė*. Vilnius: Margi raštai, 2006; RUBENSTEIN, Joshua; ALTMAN, Ilya. *The unknown black book: The Holocaust in the German-occupied Soviet territories*. Indiana University Press, 2010.

14 ATAMUKAS, Solomonas. *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV a. iki XX a. pabaigos*. Vilnius: Alma littera, 1998, p. 292.

15 *Laisvi duomenys apie padėtį išlaisvintuose Lietuvos TSRS rajonuose*. 1945. LYA, f. 1771, ap. 7, b. 85, lap. 8; *Kushnirov A., Sutzkever A. V Vil'ne vnov' sozdaetse evreiskii muzei*. USHMM. RG-22.028M, mikrofilmo ritė (toliau – r.) 56, f. 126, lap. 192.

Lietuvos miestuose. Pirmosios jų susitikimų vietos buvo išlikusios sinagogos. Ir nors bendruomenės atkurti buvo bandoma religiniu pagrindu, tačiau jos jau nebebuvo panašios į prieškarines žydų bendruomenes Lietuvoje. Dvasinis ir kultūrinis bendruomenės elitas buvo sunaikintas¹⁶, nebuvo ryškių lyderių, o saujelė išgyvenusių intelektualų, nesulaukę valdžios palaikymo, turėjo galimybę plėtoti tik nedidelę kultūrinę veiklą ir tai tik vos keliuose miestuose, iš kurių išsiskiria Vilnius ir Kaunas. Vilniaus žydai tikėjo, kad bus atkurtas visavertis kultūrinis gyvenimas, kad Vilnius, pasak buvusio 16-osios lietuviškosios divizijos kario dr. Solomono Atamuko, vėl taps ir nedideliu žydų kultūros centru¹⁷.

Holokaustą išgyvenę buvę Vilniaus geto kaliniai, kurie net ir būdami įkalinėti gete bandė išsaugoti ne tik žydų, bet ir lenkų, baltarusių, rusų kultūros likučius¹⁸, vos sugrižę į sugriautą Vilnių, ėmė ieškoti paslėptų, išlikusių žydų kultūros vertybių likučių. Vilniuje to labai aktyviai ėmėsi rašytojai Šmerelis Kačerginskis, Abraomas Suckeveris, Chaimas Grade, Aba Kovneris, Šlomo Beilis-Legis, Ružka Korčak, Noime Markeles, Akiva Geršater, Leonas Bernšteinas, Rachela Krinsky, ilgametis YIVO Vilniuje archyvistas Leizeris Ranas, kurie iš karto ėmė kalbėti ir apie žydų muziejaus poreikį.

Pirmaisiais pokario mėnesiais aplinkybės atsirasti žydų muziejui Vilniuje buvo dvejos. Pagal 1944 m. liepos 23 d. Lietuvos komunistų partijos pirmojo sekretoriaus Antano Sniečkaus ataskaitą Visasąjunginės komunistų (bolševikų) partijos Centro komitetui Maskvoje, Vilnius buvo 40 proc. sugriautas¹⁹, todėl sovietų valdžia visų pirmiausia rūpinosi miesto atstatymo darbais. Iš vienos pusės, tai buvo gerai. Tačiau tame pačiame rašte buvo minima, kad mieste nelikę inteligentų, masiškai išnaikinta žydų bendruomenė²⁰, todėl muziejaus įkūrimo idėjos palaikymo ir padrąsinimo iš šalies nebuvo galima tikėtis. Iki 1944 m. rudens sovietų valdžia neturėjo tikslios pozicijos žydų atžvilgiu. Bendruomenės veiklos neskatinoma, bet ir nedraudė.

ŽYDŲ MUZIEJUS VILNIAUS GETE

Reikėtų priminti, kad žydų muziejaus tradicijos nebuvo nutrūkusios net ir nacių okupacijos metais. Nuo pat Vilniaus geto įsteigimo pradžios geto bibliotekoje (Strašūno g. 6) buvo įkurtas ir veikė muziejus. Deja, informacijos apie jo veiklą nėra daug. Žinoma, kad 1941 m. lapkričio 27 d. Žydų tarybos (vok. *Judenrat*) Kultūros skyriaus vedėjas Anatolis Friedas išleido kultūrinių vertybių išsaugojimo gete įsakymą, pagal kurį geto kaliniai buvo įpareigoti informuoti bibliotekos sekretoriatą apie turimas meno ir ritualinių apeigų vertybes ir taip pat buvo prašomi atnešti jas į geto bibliotekos pastatą, kad geto

bendruomenė galėtų su jomis susipažinti²¹. Atneštos vertybės sudarė pagrindą Vilniaus geto muziejaus atsiradimui²² ir muziejinės veiklos plėtojimui, prie kurio aktyviai prisidėjo Žydų tarybos Kultūros skyrius, skatinęs geto kompetingus mokslinės ir kultūrinės veiklos profesionalus dalyvauti tiek steigiant muziejų, tiek jo veikloje²³, raginęs visus neabejingus Vilniaus geto kalinius prisidėti prie kultūros plėtros gete²⁴. Muziejui, kaip ir bibliotekai, skaityklai, archyvui, statistikos tarnybai, adresų biurui, Rašytojų ir menininkų draugijai, vadovavo bibliotekininkas iš Varšuvos Hermanas Krukas. Sudėtingomis geto sąlygomis jis organizuodavo vadinamąsias ekspedicijas į uždarytas žydų bibliotekas, sinagogas, iš kur paslapčiomis knygos ir kitos muziejinės vertybės buvo pernešamos į getą. Ekspedicijų rezultatus jis kruopščiai fiksavo, dažnai jas aprašydavo savo dienoraštyje, o rastas vertybes slėpė ir saugojo geto bibliotekoje²⁵.

16 *Katcherginskii Sh. Utzelevshye evrei v Vil'ne.*

Jungtinių Amerikos Valstijų Holokausto memorialinis muziejus (toliau – USHMM). RG-22.028M, r. 61, f. 137, lap. 649–649 ap.

17 ATAMUKAS, Solomonas. *Lietuvos žydų kelias...*, p. 293.

18 *Sutzkever A. Kul'turnye tzennosti spasenyye v Vil'ne.* USHMM. RG-22.028M, r. 61, f. 136, lap. 649–651.

19 *Laisvi duomenys apie padėtį išlaisvintuose Lietuvos TSRS rajonuose.* 1944. Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 7, b. 85, lap. 8.

20 Ten pat, lap. 8, 15.

21 *Vilniaus geto Žydų tarybos nutarimas dėl kultūrinių vertybių saugojimo.* 1941 11 27. Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-1421, ap. 1, b. 15, lap. 1 ap.; ARAD, Yitzhak. *Ghetto ir Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust.* New York: Holocaust Library, 1982, p. 320.

22 BEINFELD, Solomon. *The cultural life of the Vilna ghetto.* Museum of Tolerance. Online Multimedia Reading Centre [interaktyvus]. 1997. [žiūrėta 2017 m. sausio 21 d.]. Prieiga per internetą: <<http://motlc.wiesenthal.com/site/pp.asp?c=gvKVLcMVUg&b=394971#0>>; *Sutzkever A. Osvozhdenie podzemnykh muzeev.* Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus (toliau – VŽM) P5, lap. 5; KASSOW, D. Samuel. *Vilna and Warsaw,*

two ghetto diaries: Herman Kruk and Emanuel Ringelblum. In *Holocaust chronicles: Individualizing the Holocaust through the diaries and other contemporaneous personal accounts*, ed. Robert Moses Shapiro. Ktav Publishing House Inc, 1999, p. 199; DVORŽECKIJ, Mark. *Yeruschalayim de-Lita in Kamfun Umkum (Lutte et Chutede la Jerusalem-de-Lithuanie).* *Histoire du Ghetto de Vilna.* Paris: L'Union Populaire Juive en France, 1948, p. 222–295. Vertė Roza Bieliauskienė.

23 *Muziejaus steigiamojo komiteto kvietimas Z. Kalmanovičiui dalyvauti susirinkime.* 1942 09 08. Žydų tyrimų institutas Niujorke (toliau – YIVO), R. 223.1, f. 449; *Muziejaus komiteto kvietimas dalyvauti projektuose.* 1942 09 25. YIVO, R. 223.1, f. 453; *Geto administracijos pavirtinimas nr. 47, kad Moišė Lereris yra muziejaus darbuotojas.* 1943 01 13. YIVO, R. 223.1, f. 454.

24 KERENIJ, Emil. *Jewish responses to persecution – 1942–1943.* Vol. IV, Documenting life and destruction: Holocaust sources in context. United States Holocaust Memorial Museum: Rowman&Littlefield, 2015, p. 114; *Geto kultūros skyriaus mėnesinės veiklos ataskaita. 1942 m.* LCVA, f. R-1421, ap. 1, b. 266, lap. 11; TRUNK, Isaiah. *Judenrat–The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation.* Lincoln: University of Nebraska Press, 1972, p. 227.

25 KRUK, Herman. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos:* Vilniaus geto ir stovyklų kronikos

Geto bibliotekoje dirbusi Dina Abramowicz mini, kad geto muziejus buvo įkurtas bibliotekos skaitykloje, o artefaktai buvo kaupiami ir saugomi ten pat įkurtame archyve. Skaityklos sienos buvo išbalintos, įstiklinti išdaužyti langai, palei sienas buvo pastatytos stiklinės vitrinos, kuriose sudėti eksponatai: sidabrinės taurelės ir žvakidės, išsiuvinėtos kipos²⁶. Iki 1942 m. sausio biblioteka dirbo nereguliariai. Nuo sausio elektra gete buvo išjungiamo būtent tuo metu, kai jos labiausiai reikėdavo – nuo 16 iki 21 val. Taigi, tiek bibliotekos, tiek muziejaus veikla buvo apribota. Nepaisant to, vis daugėjo eksponatų iš aplinkinių mažų miestelių. Anot D. Abramowicz, jų jau nebuvo galima eksponuoti, nes priešingu atveju tai jau būtų buvęs baisios pabaigos muziejus²⁷. Šie daiktai, įvynioti į baltas paklodes, buvo laikomi muziejaus archyve. Vilniaus geto kalinys, gydytojas Markas Dvoržekis savo prisiminimuose rašo, kad geto archyve ir muziejuje buvo surinkta keliasdešimt tūkstančių dokumentų iš geto gyvenimo: policijos nurodymai, žydų, pabėgusių iš Panerių, liudijimai, taip pat liudijimai iš provincijos ir kt. Visa tai buvo saugoma metalinėse dėžėse ir paslėpta slėptuvėse²⁸.

Geto archyvas buvo visiškai nauja įstaiga gete. Jam buvo skirtas nedidelis tamsus kambarėlis, kuriame stovėjo spinta ir mažas stalelis. Čia dirbo jauna, liekna, mažo ūgio, visuomet susirūpinusi, bet rimtai darbą vertinanti mergina Galpern iš Kauno ar iš kažkurios kitos Lietuvos vietos. Ji gerai mokėjo ne tik hebrajų, bet ir lietuvių kalbą. Ji visuomet bėgiojo tarp Žydų tarybos, geto policijos ir archyvo tam, kad galėtų gauti oficialius dokumentus, kurie papildydavo archyvo fondus²⁹.

Be bibliotekos darbuotojų, viena pirmųjų su muziejinėmis vertybėmis susipažino Vilniaus universiteto bibliotekininkė Ona Šimaitė, lankydamosi gete 1941 m. prieš pat Kalėdas. Ji geto bibliotekos vadovui Hermanui Krukui išreiškė padėką ir žavėjosi „jo pastangomis bei drąsa tokiomis baisiomis ir sunkiomis sąlygomis gelbėti tai, nuo ko visi nususuka...“³⁰

MOKSLINĖ KOMISIJA – ŽYDŲ MUZIEJAUS VILNIUJE PIRMTAKĖ

1944 m. rugpjūčio 26 d. įsakymu Nr. 37 Lietuvos TSR švietimo liaudies komisaras J. Žiugžda „vokiškųjų fašistinių okupantų išdraskytai buv. Vilniaus Žydų Mokslo Instituto, muziejaus ir archyvo medžiagai, o taip pat kitiems judaistikos dokumentams ir mokslinei medžiagai surinkti, sutvarkyti, susisteminti ir apsaugoti, taip pat parengti tai medžiagai tolimesniems mokslo darbams“³¹ sudarė Mokslinę komisiją. Komisijos pirmininku buvo paskirtas Abraomas Suckeveris, pirmininko pavaduotojas – Aba Kovneris, reikalų vedėjas –

Grigorijus Jašunskis, bibliotekos vedėjas – Šmerelis Kačerginskis, bibliotekiniškai – Abraomas Aizenas, Izraelis Zelikmanas, Vita Komplerytė³², moksliniai bendradarbiai – Aleksandras Smilgis, Samuelis Amarantas, archyvaras – Grigorijus Abramavičius, mašininkė – Noemi Markels. Visiems Mokslinės komisijos nariams nuo 1944 m. rugpjūčio 1 d. turėjo būti mokamas iš moksliniams tyrimams skirtų kreditų atlyginimas. O komisijos pirmininkas buvo įpareigotas „per penkias dienas sudaryti ir pristatyti Švietimo Liaudies komisarui perspektyvinį ir operatyvinį Komisijos darbo planą“³³. Nors Mokslinės komisijos veikla oficialiai buvo įteisinta tik 1944 m. rugpjūčio pabaigoje, Meno reikalų valdybos prie Lietuvos TSR vedėjas Banaitis liepos 29 d. davė leidimą Š. Kačerginskiui rinkti medžiagą Žydų muziejaus Vilniuje įkūrimui³⁴.

1939–1944. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2004, p. 165. Hermanas Krukas gimė 1897 m. gegužės 19 d. Plocke, Lenkijoje. Anksti netekus tėvo, jam teko išlaikyti šeimą, todėl dirbo ir fotografu, ir meistrų konservų fabrike. Aktyviai dalyvavo sionistų veikloje, žavėjosi moderniąja jidiš literatūra, ištraukė į Bundo veiklą Varšuvoje. Kaip Bundo jaunimo organizacijos „Cukunft“ Kultūros departamento sekretorius organizavo kilnojamasias bibliotekas. 1930 m. ėjo Groserio bibliotekos Varšuvoje direktoriaus pareigas ir vadovavo Bibliotekų centrui, jungusiam apie 400 Lenkijos miestų bibliotekų, redagavo mėnesinį bibliotekinišką žurnalą, rašė bibliotekinišką klausimais. Prasidėjus karui Lenkijoje, atvyko į Vilnių, tikėdamasis gauti vizą ir išvykti į Jungtines Amerikos Valstijas. Deja, viza nepasinaudojo. Nuo 1941 m. rugsėjo 7 d. iki 1943 m. rugsėjo 23 d. vadovavo Vilniaus geto bibliotekai. Įkūrė statistikos biurą, muziejų, archyvą, aktyviai dalyvavo geto kultūrinėje veikloje, rašė dienoraštį jidiš kalba. Po Vilniaus geto likvidavimo buvo išsiųstas į nacių priverstinio darbo stovyklą Lagedyje, Estijoje, kur 1944 m. rugsėjo 18 d. žuvo.

26 ABRAMOWICZ, Dita. Di Geto-Biblyotek in Vilne. *Lite*. Vol. 1, ed. Mendel Sudarsky, Uriah Katzenelenbogen, and J. Kissin. New York: Futuro Press, 1951, p. 1671–1678. Vertė Roza Bieliauskienė.

27 Ten pat.

28 DVORŽECKIJ, Mark. *Yeruschalayim de-Lita in Kamf un Umkum (Lutte et Chute de la Jerusalem-de-Lithuanie). Histoire du Ghetto de Vilna*. Paris: L'Union Populaire Juive en France, 1948, p. 222–295. Vertė Roza Bieliauskienė.

29 Ten pat.

30 KRUK, Herman. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos*, p. 138. Okupacinė valdžia jai davė leidimą lankytis gete su pretekstu surinkti iš žydų studentų knygas, paimitas iš Vilniaus universiteto bibliotekos dar prieš karą. Vilniaus universiteto bibliotekininkė slapta padėjo ne tik išnešti iš geto ir paslėpti vertingą archyvinę medžiagą, knygas, bet ir suteikė prieglobstį savo namuose iš geto sugebėjusiems pabėgti žydams. Emanuelio Ringelblumo vardo žydų istorijos institute Varšuvoje yra saugomas jos sudarytas iš geto išneštų vertybių ir jų slėptuvių sąrašas. *Żydowski Instytut Historyczny* im. Emanuela Ringelbluma (ŽIH). F. 301/2823, lap. 1–3.

31 *Lietuvos TSR Švietimo Liaudies komisaro J. Žiugždos įsakymas Nr. 37*. 1944 08 26. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 1, lap. 27; *Lietuvos TSR Švietimo Liaudies komisarui Memorandumas*. 1944 11 05. Yad Vashem (toliau – YV). O. 46, f. 39, nenumeruotas lapas [šio ir kitų dokumentų kalba netaisyta].

32 Manoma, kad turima galvoje Vitka Kempner.

33 Ten pat.

34 *Meno reikalų valdybos prie Lietuvos TSR vedėjo Banaičio 1944 07 29 leidimas Š. Kačerginskiui*

Muziejaus poreikio svarbą rodo tai, kad, praėjus vos kiek daugiau nei porai savaičių nuo Raudonosios armijos įžengimo į Vilnių, jau buvo pradėta vykdyti veikla, susijusi su jo įsteigimu. Buvusi Vilniaus geto kalinė, geto pogrindžio kovotoja Rachilė Margolis, po karo prisijungusi ir prie muziejaus veiklos, mini, kad Komiteto darbuotojams ir būsimą žydų muziejaus įkūrimo idėjos iniciatoriams darbui reikalingas priemonės, t. y. karučius knygoms, paveikslams, skulptūroms ir dokumentams parsivežti, skolindavo kaimynai ir pažįstami. Visa surinkta medžiaga iki 1944 m. lapkričio mėnesio buvo vežama į trijų kambarių A. Suckeverio ir Š. Kačerginskio butą Gedimino g. 15, kur įsikūrė neoficialus laikinas Žydų meno ir kultūros muziejus, tapęs savotišku kultūros centru visiems išgyvenusiems Holokaustą Vilniaus žydams. Čia vykdavo diskusijos, plaukdavo ne tik ieškojusių savo artimųjų žmonių laiška³⁵, bet ir slėptuvėse, įrengtose rūsiuose, pastogėse, rasti žydų dvasinės kultūros ir istorijos lobiai – išlikę Torų ritiniai, žymių žydų autorių rankraščiai, geto laikotarpio dokumentai ir nuotraukos, YIVO išlikusių rinkinių likučiai, meno kūriniai, knygos. Abramomas Suckeveris apie muziejaus pirmtakės Mokslinės komisijos veiklą laiške Antifašistiniam komitetui Maskvoje rašė, kad „Gedimino 15/29 įkurtas dabar muziejus, į kurį sunešti karo metu slėptuvėse paslėpti ir išlikę daiktai. Kol kas rastos tik dvi slėptuvės. YIVO pastatas sudegė, o jame sudegė ir paslėptos vertybės. Muziejuje jau surinkta nemažai medžiagos, tame tarpe daug dokumentų apie geto gyvenimą: dienoraščiai, nuotraukos, įvairūs skelbimai ir pats neįprasčiausias laikraštis pasaulyje „Getto-Jedijes“, leidžiamas Vilniaus gete.“³⁶

Anot R. Margolis, „vietiniai gyventojai, matydami žydus besirausiančius griuvėsiuose, apgriuvusiuose rūsiuose, šiukšlėse, negalėjo suprasti, kam reikalingi tie purvini ir sulamdyti popierėliai“³⁷. O grupelė žydų inteligentų sekė garsaus filologo, pirmojo YIVO Vilniuje direktoriaus Zeliko Kalmanovičiaus, Vilniaus geto bibliotekoje įkūrusio Geto institutą³⁸, žodžiais, kad „knygos ant medžių neauga“³⁹. Prisijungiančių prie muziejaus veiklos savanorių daugėjo, o kartu su jų vykdoma veikla daugėjo ir eksponatų, kurie 1944 m. rudenį ėmė nebetilpti jau minėtame nedideliame bute Gedimino gatvėje. Sumaišties taip pat įnešė ir tai, kad Mokslinės komisijos veikla nuo 1944 m. lapkričio 1 d. buvo nutraukta⁴⁰. Mokslinės komisijos darbuotojai 1944 m. lapkričio 5 d. Memorandume Lietuvos TSR Švietimo Liaudies komisarui išreiškė savo lūkesčius atkurti Žydų instituto, kaip savarankiškos žydų įstaigos, veiklą ir išdėstė tikslus ir pasiekimus: „I. Surasti, išsaugoti ir sistematiškai-moksliskai tvarkyti: a/ surinktų kultūros vertybių ir b/ medžiagą iš žydų gyvenimo vokiečių okupacijos metu Lietuvoje. II. Moksliskai apdirbti esamą medžiagą. Per mūsų trijų mėnesių veiklą surinkom žymią medžiagą ir pradėjome ją tvarkyti tryse svarbesniose

dalyse: a/ Muziejinių vertybių, b/ Biblioteka su rankraščiu, inkunabulų ir retų spausdinių skyriumi, c/ Mokslo-tyrimo.⁴¹ Taip pat buvo minima, kad Mokslinės komisijos veikla yra domimasi visame pasaulyje ir „nedavimas galimumo toliau egzistuoti žydų kultūros institutui Vilniuje, kuris pagarsėjęs visame pasaulyje kaip viena svarbiausių žydų tautos kultūros institucijų ir buvo Lietuvos žydijos pasididžiavimu, visame pasaulyje iššauks nemalonų jausmą ir gali būti neteisingai komentuojamas“⁴².

Buvo akivaizdu, kad muziejinei-kultūrinei veiklai vykdyti buvo reikalingas ne tik oficialus pripažinimas, bet ir tinkamos patalpos. Gauti patalpas žydų muziejui Vilniuje atrodė gana sudėtinga, todėl mokslinio komiteto nariai prašė Antifašistinio komiteto Maskvoje, su kuriuo glaudžiai bendradarbiavo, pagalbos. Dauguma įsitraukusiųjų į žydiškų kultūrinių vertybių paieškas ir gelbėjimą, buvusią „Meficei Haskala“, vėliau Vilniaus geto biblioteką (Strašūno g. 6) įsivaizdavo kaip vienintelę ir tinkamiausią vietą žydų muziejui įkurti⁴³. Karo

rinkti medžiagą Žydų muziejaus Vilniuje įkūrimui. YV, P. 18, f. 49, nenumeruotas lapas.

35 MARGOLIS, Rakhil'. Nachalo. In *Evreiskii musei*. Vil'nyus, 1994, p. 12; KATCBERGINSKII, Shmuel. Mezhdū molotom i serpom.

Istoriya likvidatsiy evreiskoy kultury v Sovetskom Soyuze. In *Vil'nyus*. 1999 yanvar'-fevral'. Vil'nyus: Souz pisateley Litvy, p. 149; Š. Kačerginskis ir A. Suckeveris vykdė ir išgyvenusiųjų Holokaustą anketavimą. Anketos klausimynas buvo paruoštas lenkų kalba (Kwestionariusz. YV. O. 46, f. 39, nenumeruotas lapas).

36 *Sutzkever A. Pišmo iz Vil'no*. USHMM. RG-22.028M, r. 61, f. 136, lap. 663.

37 Ten pat.

38 Institutas buvo įsikūręs keliuose Geto bibliotekos kabinetuose antrame aukšte ir turėjo 5 skyrius (matematikos ir fizikos, chemijos, gamtos mokslų, filosofijos ir socialinių mokslų, lingvistikos). Žydai mokslininkai bent iš dalies turėjo minimalias sąlygas tęsti ir periodiškai viešai paskaitų ar diskusijų forma pristatyti savo tiriamuosius darbus gete. Tai buvo unikali tokio pobūdžio mokslinė institucija, neturėjusi analogų nė viename kitame Rytų Europos gete nacių okupacijos metais.

39 KOSTANIAN, Rachilė. *Dvasinė rezistencija Vilniaus gete*. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono

žydų muziejus, 2006, p. 76.

40 *Valstybinės Etatų Komisijos prie TSRS Liaudies Komisarų Tarybos 1944 m. gruodžio 8 d. įsakymas Nr. 180*. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 1, lap. 166.

41 *Komisijos pirmininko pavaduotojo A. Kovnerio rankraštinis Memorandumo dokumentas rusų ir jidiš kalbomis*. 1944 11 05. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos nekatologuota Judaikos dokumentų kolekcija; *Mokslinės komisijos pirmininko pavaduotojo A. Kovnerio ir mokslinio sekretoriaus S. Amaranto pasirašytas lietuvių kalba spausdintas Memorandumas Lietuvos TSR Švietimo Liaudies komisarui*. 1944 11 05. YV. O. 46, f. 39, nenumeruoti puslapiai. Buvo apeliuojama į YIVO instituto, kuris pirmosios sovietinės okupacijos metais buvo pervadintas į Žydų kultūros institutą, atkūrimą.

42 *Mokslinės komisijos pirmininko pavaduotojo A. Kovnerio ir mokslinio sekretoriaus S. Amaranto pasirašytas lietuvių kalba spausdintas Memorandumas Lietuvos TSR Švietimo Liaudies komisarui*. 1944 11 05. YV. O. 46, f. 39, nenumeruoti puslapiai.

43 KATCBERGINSKII, Shmuel. Mezhdū molotom i serpom..., p. 151. Autorius taip pat mini, kad buvo ir keletas prieštaraujančių („negali būti jokio sugrįžimo atgal į getą“) muziejaus įkūrimui buvusioje Vilniaus didžiojo geto teritorijoje.

metais Vilniaus geto kalinių vadinta Kultūros centru, pokariu išgyvenusiųjų Holokaustą – „mūsų Luvru“⁴⁴, biblioteka užėmė ypatingą vietą kolektyvinėje Vilniaus žydų atmintyje. Tai ir buvo tas savotiškas *genius loci*⁴⁵ – gyva, tiek materialiai, tiek mentališkai įprasminta bendruomenės dalis, kelianti emocijas, teikianti saugumo jausmą ir skatinanti dialogą⁴⁶. Nuo 1944 m. liepos Vilniaus geto bibliotekos pastatas stovėjo nusiaubtas, be langų, durų, nuo bombardavimo apgriautomis sienomis, pažeistu stogu. Rašytojas, buvęs Vilniaus geto kalyns ir pagrindžio pasipriešinimo organizacijos kovotojas, vienas iš aktyviausių muziejaus įkūrimo iniciatorių Š. Kačerginskis laiške Antifašistiniam komitetui Maskvoje aprašo savo pirmąjį vizitą į buvusią Vilniaus geto biblioteką: „Strašūno gatvė. Aš ropščiuosi išluptais įžymiosios „Meficei Haskala“ laiptais. Biblioteka tuščia ir niūri, nei vieno popierėlio. Vyriausias sargas pasakoja, kad keletą dienų iki miesto evakuacijos esesininkai viską išnešė į gatvę ir sudegino. Dešimtytys tūkstančių knygų, vertingiausia geto medžiaga, viskas čia sudegė.“⁴⁷ Nors pastato būklė buvo prasta, jis manė, kad „tokio pastato neverta perduoti kokiam nors institucijai: istorinis kampelis pats savaime primena žydams apie tai, kas čia vyko“⁴⁸. Ši vieta buvo tinkamiausia išsaugoti ir pristatyti litvakų kultūros atminties likučius *in situ*. Ji, Š. Kačerginskio supratimu, turėjo tiesioginių sąsajų su atmintimi: „Negalima pamiršti, kas tarp šių sienų įvyko. Jos mums turi apie tai priminti nuolat.“⁴⁹

VIENTELIO SOVIETŲ SĄJUNGOJE ŽYDŲ MUZIEJAUS VILNIUJE ĮKŪRIMAS

Vadovaujantis Valstybinės etatų komisijos prie TSRS Liaudies komisarų tarybos 1944 m. spalio 9 d. raštu, Mokslinės komisijos veikla nuo 1944 m. lapkričio 1 d. buvo nutraukta⁵⁰, tačiau pagal 1944 m. lapkričio 9 d. nutarimą „Dėl Lietuvos TSR muziejų veikimo atnaujinimo“ atsirado žydų muziejaus atkūrimo viltis. Beje, tam buvo ir realus pagrindas – per tris veiklos mėnesius Mokslinės komisijos surinkta kolekcija⁵¹. LTSR liaudies komisarų taryba buvo nutarusi atkurti du žydų muziejus sovietinėje Lietuvoje, vieną – Vilniuje, kitą – Kaune⁵², įpareigojant vykdomuosius komitetus apsaugoti muziejų ir Muziejų bei kultūros paminklų apsaugos įstaigos žinioje esamas kultūrinės vertybes bei paminklus, sudaryti tinkamas muziejaus veiklai darbo sąlygas, teikti transporto priemones ir padėti visuose jų ūkio reikaluose⁵³. Deja, 1944 m. lapkritį Strašūno g. 6 buvo atkurtas tik muziejus Vilniuje⁵⁴, kurio direktoriumi tapo prieš karą buvęs „Jung Vilne“ (liet. *Jaunasis Vilnius*) narys, rašytojas Šmerelis Kačerginskis. Tai buvo vienintelis žydų muziejus visoje Sovietų Sąjungo-

je. Nepaisant to, kad 1945 m. viduryje muziejus buvo oficialiai įregistruotas, jo darbuotojai ir muziejaus vykdoma veikla buvo stebima saugumo tarnybų⁵⁵. R. Margolis pokalbio metu savo namuose Izraelyje Rechovoto mieste 2012 m. balandį minėjo, kad leidimas kurti muziejų, oficialus jo pripažinimas ir taip norėtų patalpų jam atgavimas buvo daug žadantis⁵⁶.

Laikinai, kol buvo remontuojamos pagrindinės ekspozicijai skirtos patalpos, muziejus išikūrė buvusiame geto kalėjime Lydos g. 7. Tarpukariu šiame pastate veikė Abraomo Cvi Rozenkranco ir Menachemo Mendelio Šriftzecerio spaustuvė. Oficialiai muziejaus personalą sudarė 3 darbuotojai: direktorius ir du moksliniai darbuotojai, tačiau realiai muziejaus veikloje dalyvavo kur kas daugiau žmonių, kurių dauguma dirbo savanoriškais pagrindais be jokio užmokesčio. 1945 m. prieš išvykdamas iš Lietuvos Š. Kačerginskis į muziejaus direktoriaus pareigas pasiūlė Vilniaus geto kalinį ir geto pagrindinės pasipriešinimo

44 KENNEDY GRIMSTED, Patricia. Survivors of the Holocaust: Displaced books and archives plundered from enemies of the Nazi regime. In *International Vilnius Forum on Holocaust-era looted cultural assets*. Vilnius, 2001, p. 351, 353.

45 Doc. dr. Rūta Šermukšnytė mini, kad „metafora *genius loci* nusakoma tai, kas gyva, dinamiška, funkcionuoja kaip tam tikro kolektyvo gyvenamojo pasaulio dalis“ (ŠERMUKŠNYTĖ, Rūta. Muziejus ir *genius loci*: sąveikos įvairovė. Iš *Vietos dvasios beiškant*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 119).

46 NORA, Pierre. Between memory and history: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 1989, no. 26, p. 7–24 (Special Issue: Memory and Counter-Memory).

47 *Katcherginskii Sh. Pervye dni osvobozhdennoy Vil'ne*. USHMM. RG-22.028, r. 61, f. 137, lap. 651–652.

48 MARGOLIS, Rakhil'. Nachalo..., p. 12.

49 KATCBERGINSKII, Shmuel. Mezhdū molo- tom i serpom..., p. 151.

50 *Valstybinės Etatų Komisijos prie TSRS Liaudies Komisarų Tarybos 1944 m. gruodžio 8 d. išakymas Nr. 180*. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 1, lap. 166.

51 *Komisijos pirmininko pavaduotojo A. Kovnerio rankraštinis Memorandumo dokumentas rusų ir jidiš kalbomis*. 1944 11 05. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos nekatologuota

Judaikos dokumentų kolekcija; *Mokslinės komisijos pirmininko pavaduotojo A. Kovnerio ir mokslinio sekretoriaus S. Amaranto pasirašytas lietuvių kalba spausdintas Memorandumas Lietuvos TSR Švietimo Liaudies komisarui*. 1944 11 05. YV. O. 46, f. 39, nenumeruoti puslapiai.

52 *Evreiskii muzei v Vil'nyuse*. LYA, f. 1771, ap. 9, b. 445, lap. 66.

53 *Lietuvos TSR Liaudies Komisarų tarybos nutarimas Nr. 179. Dėl Lietuvos TSR Muziejų veikimo atnaujinimo*. 1944 m. lapkričio 9 d. LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 16, lap. 40. Šiuo nutarimu buvo suteiktas leidimas atkurti 34 muziejus visoje Lietuvoje.

54 *O vozobnavlenii deyatel'nosti muzeev Litovskoi SSR*. 1944 11 09. Iš *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Vyriausybės nutarimų ir potvarkių rinkinys. Sobranie postanovlenii i rasporyazheniii Pravitel'stva Litovskoi Sovetskoj Sotsialisticheskoi Respubliki*. 1944 m. sausis–gruodis. Vilnius: Lietuvos TSR Ministrų Tarybos Reikalų valdyba, nr. 1, p. 91.

55 *Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos nutarimas Nr. 74 „Dėl Valstybinio archyvinio Sąjungos SSR fondo dokumentinės medžiagos surinkimo ir išsaugojimo“*. 1944 07 23. LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 15, lap. 97–98.

56 Pokalbis su Rachile Margolis. N. Latvytė-Gustaitienė. 2012 m. balandis. Rechovotas (Izraelis).

organizacijos kovotoją Jakobą Gutkovičių-Krusiną. Vyr. mokslo darbuotojo pareigas ėjo Sofija Ginkaitė-Frenkelienė, o mokslo darbuotojo – Kivelis Geršaiteris⁵⁷. Muziejaus bendradarbis L. Aizenas dokumente Antifašistiniam komitetui rašė, kad per aštuonis veiklos mėnesius į muziejų buvo sunėstas beveik visas išlikęs Žydų tarybos ir geto institucijų archyvas, likutis YIVO archyvo, didelė dalis spaudos kolekcijos, žydų darbininkų judėjimo archyvas, gana didelė dalis Alfredo Landau filologinio archyvo, etnografinės ir jaunimo studijų medžiagos, žymių žydų literatūros ir kultūros veikėjų laiškų, rankraščių, dalis teatro archyvo, su žydų mokyklų istorija susijusios medžiagos, žydų emigracijos dokumentai, Š. Anskio muziejaus rinkinių dalis (žinomų žmonių laiškai, šiek tiek etnografinės medžiagos ir t. t.). Taip pat į muziejų perkelti keli tūkstančiai buvusios „Meficei Haskala“ bibliotekos knygų įvairiomis kalbomis bei minėtame pastate geto laikotarpiu įrengtoje slėptuvėje slėptos skulptūros (Antokolskio, Aronsono) ir paveikslai (R. Suckever, M. Katz). Į muziejaus rinkinius pateko sinagogų ir religinio kulto eksponatai, medžiaga, susijusi su žydų žūtimi Estijoje, Mejerio Jelino dovanoti eksponatai, susiję su Kauno getu (E. Lurje paveikslas, 53 auksiniai dantys, kuriuos naciai išlupo savo aukoms IX forte)⁵⁸. Muziejaus veikla buvo vykdoma aštuoniuose mažuose kambarėliuose (buvusiose kalėjimo kamerose) ir trijuose sandėliavimo patalpose kieme⁵⁹. Muziejininkai skundėsi, kad jie yra priversti glaustis drėgnose buvusio Vilniaus geto kalėjimo patalpose⁶⁰, nerimavo dėl ypač prastų eksponatų saugojimo sąlygų. Žydų muziejaus direktorius savo rašte Kultūros-švietimo įstaigų komitetui prie Lietuvos TSR liaudies komisarų tarybos detalizavo sunkias muziejaus sąlygas ir tai, kad pats muziejus yra ne atkuriamas⁶¹, o kuriamas iš naujo, nes viskas buvo sunaikinta nacių okupacijos metais.

MUZIEJAUS VEIKLA 1944–1948 METAIS

Muziejaus darbuotojų pastangomis buvo surinkta apie keliasdešimt tonų išblaškytos archyvinės medžiagos, žydiškos spaudos rinkinių, 35 000 vnt. knygų įvairiomis kalbomis, skulptūrų (pvz., Antakolskio, Ginzburgo, Aronsono), paveikslų (Mane-Katz, Makso Bando, Fefermano ir kt.), vokiečių okupacijos metais vykdomo žydų naikinimo dokumentų (fotožemėlapiai, skelbimai, dienoraščiai, užrašai, pagrindžio ir pasipriešinimo organizacijos dokumentai), geto laikotarpio buitines daiktų⁶². Muziejaus rinkiniuose buvo saugomi 4 847 eksponatai (iš kurių 236 paveikslai, 52 skulptūros, 2 162 nuotraukos, 141 judaikos objektas, 2 230 senųjų spaudinių)⁶³. Medžiaga buvo renkama kryptingai, pagal tematiką skirstoma į 9 skyrius: žydų teatro archyvas; žydų

visuomeniniai judėjimai; buvusių žydų institucijų, įstaigų ir visuomenės organizacijų archyvas; revoliucinio judėjimo Lietuvoje archyvas; vokiečių okupacijos laikų Lietuvoje istorijos archyvas; žydų literatūros archyvas; etnografiniai ir kraštotyros rinkiniai; žydų kalbos istorijos archyvas; spaudos archyvas⁶⁴. Muziejuje buvo saugoma gausi biblioteka: įvairaus turinio 14 550 tomų knygų hebrajų ir jidiš kalbomis, 7 500 tomų senųjų leidinių, 1 730 tomų judaikos, 4 200 tomų religinio turinio knygų, 3 500 žurnalų, 108 laikraščiai. Muziejiniškai buvo atrinkę ir suskirstę pagal temas 271 aplanką archyvinės medžiagos⁶⁵, tačiau, anot Muziejų ir senovės paminklų skyriaus vyr. inspektoriaus V. Bortkevičiaus, muziejaus eksponatų metrika nebuvo sudaryta, kartoteka nepradėta, „eksponatai <...> guli neapkęnamame kambary bet kaip į krūvą suversti“. Tačiau bene daugiausiai nerimo jam kėlė ne blogos darbo ar eksponatų saugojimo sąlygos, o tai, kad „ir biblioteka, ir archyvinė medžiaga – Glavlito netikrinta“⁶⁶.

1945 m. kovo 26 d. Valstybinė etatų komisija prie TSRS Liaudies komisarų tarybos Žydų muziejui Vilniuje skyrė septynis etatus⁶⁷. Direktorius nepasikeitė, mokslo darbuotoju pradėjo dirbti Mejeris Pups, fondų vedėja – Reiza Stolitski, buhalteriu – Cvi Cepelevičius. Taip pat buvo vyr. mokslinio darbuotojo, sekretoriaus-mašininko ir valytojo-durinininko etatai. Be etatinių tarnautojų, muziejuje įvairiu laikotarpiu dirbo 3 laisvai samdomi žmonės: rašytojas Šlomo Beilis-

57 *Vilniaus miesto muziejų atsakingų tarnautojų sąrašas*. 1946 02 26. LYA, f. 1771, ap. 9, b. 445, lap. 57.

58 Aizen L. *Vil'nyuskii evreiskii muzei*. USHMM. 22. 028M, r. 103, f. 253, p. 72–74. Vertė dr. Lara Lempert.

59 *Žydų muziejaus direktoriaus raštas Nr. 300 (be datos) Kultūros-švietimo įstaigų komitetui prie Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos*. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 553, lap. 65.

60 *Evreiskii muzei v Vil'nyuse*. LYA, f. 1771, ap. 9, b. 445, lap. 65.

61 Turimas galvoje Vilniuje 1913 m. prie Žydų senovės mėgėjų draugijos įsteigtas Žydų istorijos-etnografijos muziejus, kuris po Pirmojo pasaulinio karo 1919 m. vėl buvo atkurtas rašytojo, etnografo ir folkloristo Š. Anskio (S. Rapoporto, 1863–1920) ir vėliau pavadintas jo vardu. Prieš Antrąjį pasaulinį karą muziejuje buvo saugoma daugiau kaip 3 tūkst. eksponatų.

62 *Žydų muziejaus direktoriaus raštas Nr. 300*

(be datos) *Kultūros-švietimo įstaigų komitetui prie Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos*. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 445, lap. 65.

63 SAMAVIČIUS, Romualdas. Žydų kultūros netektys okupacijų metais. *Kultūros paminklai*, 2000, [Kn.] 6, p. 62.

64 *Muziejų ir senovės paminklų skyriaus vyr. inspektoriaus V. Bortkevičiaus ataskaitinis pranešimas*. 1948 11 18. Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, VŽMP 5.

65 Ten pat.

66 Ten pat; KATCBERGINSKII, Shmuel. Mezhdū molotom i serpom. Istorya likvidatsyi evreiskoy kultury v Sovetskom Soyuze. In *Vil'nyus*. 1999 mart-aprel' Vil'nyus: Souz pisateley Litvy, p. 152–153.

67 *1945 m. kovo 26 d. Valstybinės Etatų Komisijos prie TSRS Liaudies Komisarų Tarybos raštas Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybai*. LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 133, lap. 123.

Legis, Aleksandras Rindziunskis, Špektor⁶⁸. Pagrindinis jų darbas – archyvinės medžiagos atrinkimas ir skirstymas. Tačiau jie taip pat dirbo ir einamuosius muziejaus darbus, prisidėjo prie ekspozicijų tvarkymo ir rengimo, eksponatų inventorinimo.

Buvusiose Vilniaus geto kalėjimo patalpose muziejininkai rengė parodą „Vokiškieji žvėriškumai Lietuvos TSR žydų atžvilgiu“⁶⁹, kur visuomenei siekė pristatyti tai, kas tuo metu išgyvenusiems žydams buvo svarbiausia: rodyti, kas, kodėl ir kaip buvo prarasta. Ekspozicija turėjo būti atidaryta dviejų aukštų buvusios Vilniaus geto bibliotekos patalpose Strašūno g. 6, kurių bendras naudojamas plotas siekė apie 740 kv. m. Ekspozicijoms turėjo būti panaudotos trys 90 kv. m, 88 kv. m ir 78 kv. m salės, iš viso užimančios 256 kv. m plotą. Buvo planuojama vėliau ekspoziciją išplėsti skiriant dar 2 sales, prieš tai atlikus jų remontą⁷⁰. Reikia paminėti, kad patalpas remontavo vokiečiai karo belaisviai; jie buvusiose geto kalėjimo kamerose tvarkė parodai skirtą įrangą: kalė stalus ir ekspozicines vitrinas⁷¹. Tiek ekspozicijų salės, tiek ir fondų saugykla dėl malkų stygiaus buvo beveik nekūrenamos.

1945 m. spalio 8 d. muziejaus direktorius J. Gutkovičius rašte Lietuvos SSR Liaudies švietimo komisariatui prašė muziejaus rengiamos antifašistinės parodos įgyvendinimui skirti finansavimą⁷², tačiau lėšų nebuvo gauta. Todėl nebuvo galimybių mokėti dailininkams ir grafikams, kitiems techniniams darbuotojams, kurie buvo įtraukti į parodos rengimą⁷³. Visą ekspoziciją sudarė kelios temos: Vilniaus getas, Kauno getas, Paneriai. R. Margolis savo straipsnyje „Pradžia“ (rus. „Начало“) aprašo minėtą ekspoziciją, daugiau akcentuodama Vilniaus geto temą, bet gal tik todėl, kad ji pati buvo išgyvenusi Vilniaus getą. Pasak R. Margolis, Vilniaus getui buvo skirtos dvi salės, kuriose eksponuojami Žydų tarybos ir kiti oficialūs dokumentai, gete vykusių spektaklių, koncertų, chorų pasirodymo programos, afišos, kvietimai į paskaitas, renginius, dienoraščiai, piešiniai, geto pogrindžio atsišaukimai. Pagrindinis ekspozicijos akcentas – plastinis-reljefinis Vilniaus geto planas, kurį pagal nacių užsakymą padarė Vilniaus geto kaliniai dailininkai. Deja, dalis plano buvo prarasta. Vitrinoje buvo eksponuojami skiriamieji geto kalinių ženklai: geltonos žvaigždės ir metaliniai žetonai, nacių koncentracijos stovyklos kalinio uniforma. Panerių masinių žudynių vietai skirtame kambaryje, prie pat įėjimo, buvo eksponuojama lentelė su užrašu „Įėjimas uždraustas ir Vermachto karininkams“. Ji dar visai neseniai kabojo ant Panerių žudynių vietą juosiančios tvoros. Stiklinėse vitrinose buvo rodomos kelio į Panerius, žudynių nuotraukos, bunkeris, kuriame buvo įkalinti lavonus turėję ekshumuoti ir deginti Vilniaus geto kaliniai ir sovietiniai karo belaisviai, sugriauto Vilniaus geto vaizdai. Ties išėjimu buvo eksponuojami

24 piešiniai iš nacių priverstinio darbo stovyklos Klogoje, į kurią, likvidavus Vilniaus getą, buvo išvežti jo kaliniai⁷⁴.

Muziejaus direktorius J. Gutkovičius 1946 m. kovo 9 d. rašte Antifašistiniam komitetui minėjo apie laikinose geto kalėjimo patalpose įkurtas patalpas išgelbėtoms skulptūroms, taip pat galeriją, skirtą paveikslams. Jis aprašė fotografijų ekspoziciją, kurioje buvo eksponuojami Vilijampolės geto Kaune, žydinių Paneriuose ir Kauno IX forte vaizdai, getų likvidavimo nuotraukos. Buvo skirta vietos ir fotomontažams, pristatantiems mirties stovyklas Lenkijoje, pasipriešinimus gete, žydų partizanų kovas⁷⁵. Muziejaus darbuotojas Leizeris Ranas savo knygoje „Ash fun Irushalaim D'Lite“ rašė, kad Vilniaus getui buvo paskirti du kambariai, kuriuose buvo eksponuojamas „visas žydų sunaikinimo kaleidoskopas, sudarytas Judenrato dokumentų pagrindu, priešais buvo parodytas geto penicilinas – geto kalinių dvasinės-kūrybinės veiklos kūriniai ir dokumentai: geto bibliotekos renginių, geto jidiš ir hebrajų teatrų pastatymų medžiagos, chorų, viešų skaitymų, paskaitų, šventinių koncertų afišų, ataskaitų, programų dokumentai <...>, atsišaukimai, buvo ruošiami eksponuoti geto dienoraščius, laiškus, eilėraščius, fotonuotraukas bei piešinius, žydų mokyklų gete medžiagą, geto pogrindžio organizacijos atsišaukimus ir kt., plastinį Vilniaus geto planą, pagamintą (didesniame mastelyje gestapui, mažesniame – Judenratui) Vilniaus geto menininkų. Stovėjo Judenrato stalas ir dvi kėdės su išdegintomis ant atlošų geto emblemomis, kabojo apsiaustas su prisiūtu ant jo geltonu lopu, metaliniai kalinių numeriai ir koncentracijos stovyklos kalinio drabužis.“⁷⁶ Antras kambarys buvo skirtas didžiausiai Lietuvoje masinių žydinių vietai – Paneriams. L. Ranas jį aprašė taip: „Prie įėjimo pilka, pelenų spalvos lentelė, kuri kabėjo prie įėjimo į spygliuota viela aptvertą Panerių žudymų

68 *The Jewish State Museum of Lithuania*. Compiled by Rachel Kostanian, Vilnius: Vilna Gaon State Jewish Museum, 1996, p. 7–9; *Kultūros-švietimo įstaigų komiteto prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos pirmininko raštas Lietuvos TSR Ministrų Tarybai*. 1949 04 27. LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 133, lap. 119.

69 *Žydų muziejaus direktoriaus raštas Nr. 300 (be datos) Kultūros-švietimo įstaigų komitetui prie Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos*. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 445, lap. 65. Spėjama, kad vėliau muziejaus darbuotojai pakeitė parodos pavadinimą į „Fašizmas – tai mirtis“.

70 Ten pat.

71 MARGOLIS, Rakhil'. Nachalo..., p. 15.

72 1945 m. spalio 8 d. muziejaus direktoriaus J. Gutkovičiaus raštas Lietuvos SSR Liaudies Švietimo komisariatui. Asmeninė kolekcija.

73 *Evreiskii muzei v Vil'nyuse*. LYA, f. 1771, ap. 9, b. 445, lap. 65.

74 MARGOLIS, Rakhil'. Nachalo..., p. 16.

75 *Gutkovich M. Evreiskii muzei v Vil'nyuse*. USHMM. 22. 028M, r. 178, f. 498, p. 458–463. Vertė dr. Lara Lempert.

76 RAN, Leizer. *Ash fun Irushalaim D'Lite*. New York: Wilner Farlag, 1959, p. 166–197. Vertė Roza Bieliauskienė.

plotą: „Įėjimas draudžiamas ir Vermachto karininkams“. Ant sienų ir stiklinėse vitrinose užrašai „Paskutiniam keliui atsiminti“. Siena – kelias iš geto į Panerius nufotografuotas kas 100 metrų – Mirties nebylus paveikslas (fotografas Geršateris). Siena – kelio pabaiga – egzekucijų vaizdai: lavonus neša prie laužo, žuvusieji sniege, ekshumacija, teisinė ekspertizė, lavonų degintojų bunkeris, Panerių metinės, išgyvenę Katastrofą – jie buvo Panerių duobėse. Siena – miręs getas, kiemas po kiemo, gatvelė po gatvelės, Vilne jau „Judenfrein“ (fotografas Geršateris). Stiklinėse vitrinose – atmintis apie Panerius – dokumentai, pasai, darbo ir gyvenimo šainai, paveikslai, žydų iš įvairių miestų ir šalių laišakai, talitų ir tfilinų gabalai, suplėšytos, kruvinos ir apdegtos knygos <...>, vaikų žaislai ir... ir pelenai, Vilniaus pelenai iš Panerių. Prie išėjimo stovi stalas su 24 paveikslais iš Klogos, Estija, kur 1 800 Vilniaus žydų pabaigė savo kankinimus bendrame lauže 1945 m. per Roš Ha'Šana. Tarp geto ir Panerių medžiagos išeksponuoti išgelbėti paveikslai ir skulptūros iš YIVO ir Š. Anskio muziejų. Dar dviejose suremontuotose kameroose turėjo būti eksponuojamos išgelbėtos knygos, dokumentai iš YIVO ir M. Strašūno bibliotekos. Seni spaudiniai, rabinistinės bei pasaulietinės žydų literatūros unikalūs leidiniai.“⁷⁷ Mažame kambarėlyje L. Ranas parengė ekspoziciją, skirtą žymiam žydų rašytojui Šolomui Aleichemui. Iš apie 100 surinktų minėto autoriaus leidinių, rinkinių, atsiminimų ir kritinių straipsnių L. Ranas sudarė atskirą Š. Aleichemo rinkinį ir parengė ekspoziciją, kuri, kaip jis pats teigia, „turėjo tarnauti tvirtam sovietiniam kultūros pamatui ir būti nuoroda būsima sovietinės žydų literatūros parodai. Šita paroda galėjo tenkinti ir besilankančius muziejuje svečius, inspektorius ir kontrolierius iš NKVD, kurie vis daugiau rodė savo susidomėjimą ir mėginimą išsiaiškinti, kuo kvepia šitas žydų tautinis muziejus.“⁷⁸

Yra išlikusių dokumentų, kad muziejaus darbuotojai parodoje taip pat rengėsi eksponuoti Antifašistinio komiteto vadovo Iljos Erenburgo atrinktą medžiagą iš jo asmeninės kolekcijos (laiškus, žydų karių ir partizanų nuotraukas, rankraščius, I. Erenburgo kūrinius). Ją į Vilnių atvežė dailininkas Rafailas Chvolesas, vykęs į meno parodą Maskvoje. Kaip laiške I. Erenburgui rašė muziejaus direktorius J. Gutkovičius, tai buvo „didelė pagalba, turtinanti Žydų muziejų“⁷⁹. Muziejaus darbuotojai taip pat įsteigė ir komisiją, kuri rinko medžiagą knygai, kurią ruošėsi išleisti Antifašistinis komitetas su I. Erenburgu priešakyje, apie masinį žydų naikinimą Rytų Europoje⁸⁰.

Galimybę rengti parodą lėmė ne žydų atžvilgiu sušvelnėjęs sovietinės valdžios požiūris, bet VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininko Michailo Suslovo išvykimas iš Lietuvos. Beje, artėjo trečiosios Antrojo pasaulinio karo pabaigos metinės ir oficialiai buvo sakoma, kad paroda bus skirta būtent šiai sukakčiai paminėti.

1947 m. pavasarį muziejaus darbuotojų Aleksandro Rindziunskio, Šlomo Kowarskio ir Izraelio Kroniko kvietimu I. Erenburgas apsilankė Žydų muziejuje Vilniuje, kur gausiai susirinkusiems klausytojams jis pasakė kalbą. Nors ir išlaikydamas sovietines retorikos klišes, jis vis nuklysdavo į karą ir Holokaustą. Šio vizito metu I. Erenburgas muziejui pažadėjo padovanoti originalių dokumentų iš rengiamo leidinio „Juodoji knyga“ kolekcijos: šimtus laiškų ir tiesioginių paliudijimų apie vokiečių nusikaltimus. Anot jo, „šie laiškai yra susieti su žydų krauju <...>. Aš dariau viską, kas yra mano jėgoms, kad jie atsirastų. Deja, jų neįmanoma išspausdinti.“⁸¹ Pažadėjo padovanoti su viena sąlyga, kad jie būtų rodomi Žydų muziejaus Vilniuje ekspozicijoje. Muziejaus uždarymo atveju visa minėta medžiaga turėtų būti jam grąžinta. Tarp muziejaus ir I. Erenburgo buvo pasirašyta sutartis ir po trijų savaitių vienas iš muziejaus bendradarbių vyko į Maskvą atrinkti dokumentų aplankų⁸². Nors muziejaus ekspozicija nebuvo oficialiai atidaryta, bet R. Margolis prisimena, kad „muziejų lankydavo žydai, atvykę į Vilnių iš kitų vietų, daugelis lenkų ir lietuvių, padėjusių žydams karo metais. <...> Minsko žydų teatro aktoriai rodė didelį susidomėjimą tuo, kas buvo rodoma muziejuje.“⁸³

Muziejų ir senovės paminklų skyriaus vyr. inspektorius V. Bortkevičius 1948 m. ataskaitiniame pranešime nors ir kritikavo muziejaus darbo metodus, vis dėlto muziejaus ekspozicinę veiklą vertino teigiamai pabrėždamas, kad „didžiausias 1947 metais muziejaus atliktas darbas – paroda „Fašizmas – tai mirtis“. Laukiama tik atsilankant drg. Preikšto – ir parodą galima bus atidaryti. Parodai skirta dvi salės; jose sukaupta medžiaga vaizduojama, iš vienos pusės, fašizmas su visais jo žiaurumais, iš kitos – atkakli masių kova prieš okupantus; techniškai paroda apipavidalinta gan kruopščiai ir skoningai, neabejotinai palieka stiprų įspūdį. Trečioji ekspozicijų salė skirta žydų menininkų kūriniams, kurių tarpe yra ir labai vertingų paveikslų bei skulptūrų (Aronsono, Antokolskio ir kt.). Mažame koridoriuke – parodėlė „Penkmečio planas“.“⁸⁴

Kaip savo ataskaitoje Kultūros ir švietimo įstaigų komitetui minėjo muziejaus direktorius J. Gutkovičius, muziejui visą jo egzistavimo laikotarpį trūko

77 Ten pat.

78 Ten pat.

79 *Žydų muziejaus Vilniuje direktoriaus J. Gutkovičiaus laiškas Antifašistinio komiteto vadovui I. Erenburgui. 1946 12 20. YV, P. 21, f. 8, p. 1.*

80 KATCBERGINSKII, Shmuel. Mezhdū molotom i serpom..., p. 149.

81 RUBENSTEIN, Joshua. *Tangled loyalties: The*

life and times of Ilya Ehrenburg. London: I. B. Tauris&Co. Ltd., p. 254.

82 Ten pat, p. 255.

83 MARGOLIS, Rakhil'. Nachalo..., p. 16.

84 *Muziejų ir senovės paminklų skyriaus vyr. inspektorius V. Bortkevičiaus ataskaitinis pranešimas. 1948 11 18. VŽMP 5.*

papildomų darbuotojų ir transporto, kad būtų galima greičiau rinkti ir gabenti tūkstančius archyvinių dokumentų, kurie per karą buvo paslėpti rūsiuose, sandėliuose, palėpėse, kaminuose ir kitose įvairiose slėptuvėse tiek pačiame Vilniaus gete, tiek už jo ribų, taip pat provincijoje. Direktorius prašė komiteto muziejui skirti daugiau darbo vietų ir mašiną⁸⁵, su kuria planavo važinėti po Lietuvą ir gelbėti žydų kultūros paveldo likučius. Deja, atsainus komiteto požiūris pasmerkė neįkainojamą žydų istorijos ir kultūros medžiagą sunaikinimui. Didelė dalis dokumentų ir leidinių tapo makulatūros perdirbimo žaliava ar buvo sukūrenta fabrikuose.

Kadangi muziejus buvo vienintelis toks visoje Lietuvos SSR, buvo prašyta suteikti muziejui nacionalinį statusą⁸⁶. Statusas suteiktas nebuvo, tačiau nuo 1948 m. sausio 1 d. 10-čiai metų buvo pratęsta pastatų Strašūno g. 6 ir Lydos g. 7, kuriuose buvo įsikūręs muziejus, nuoma⁸⁷. 1948 m. balandį muziejaus statybos darbams buvo skirta 100 rublių dotacija iš 11 315 Rb bendro Valstybinio LTSR sostinės Vilniaus atstatymo biudžeto⁸⁸.

Be dokumentinės ir kultūrinės medžiagos rinkimo, muziejaus darbuotojai rūpinosi masinių žydų žudynių kapaviečių įamžinimu ir paminklų aukoms pastatymu Kaune, Panevėžyje, Zarasuose, Utenoje ir kt.⁸⁹ Muziejaus taryba kelis kartus kreipėsi į įvairias institucijas, prašydama imtis skubių priemonių Didžiaijai sinagogai išsaugoti ir pasirūpinti žydų kapinių prie Neries ir Antakalnyje sutvarkymu ir išsaugojimu⁹⁰. Didžioji sinagoga tik muziejaus darbuotojų pastangomis buvo įtraukta į Lietuvos TSR paveldo objektų registrą. Muziejaus darbuotojai 1946 m. kreipėsi į Lietuvos TSR Ministrų Tarybos pirmininką M. Gedvilą, Lietuvos TSR Aukščiausiojo Prezidiumo pirmininką J. Paleckį, Lietuvos TSR komunistų partijos vadovą A. Sniečkę dėl masinių žudynių vietos Paneriuose sutvarkymo. Buvo prašoma aptverti Panerius žemės pylimu, prie vartų, vedančių į masinių žudynių vietą, pastatyti memorialinę lentą, taip pat pastatyti paminklą aukoms pagerbti, kurio statybai buvo siūloma leisti visuomeniniam komitetui pradėti savanorišką rinkliavą⁹¹.

Žydų muziejaus Vilniuje darbuotojai kreipėsi į Kultūros-švietimo įstaigų komitetą prie Lietuvos TSR liaudies komisarų tarybos dėl kilnojamosios parodos apie vietinių kolaborantų vykdytus nusikaltimus, kuri galėtų papildyti Revoliucijos muziejaus parodą. Muziejaininkai prašė Kultūros-švietimo komiteto tarpininkauti gaunant prieigą prie įvairių ministerijų dokumentų⁹², tačiau ar į šį jų prašymą buvo atsižvelgta – duomenų nėra. L. Ranas mini, kad „kuo toliau, tuo labiau NKVD pradėjo kištis į muziejaus darbą, piktybiškai trukdyti jam ir jokiū būdu neperdavinėti muziejui jokių svarbių eksponatų, pvz., Rozenbergo štabo dokumentų, Vilniaus plastinio plano, pagaminto Vilniaus gete, ir t. t. NKVD

darbuotojai pradėjo peržiūrinėti ir konfiskuoti jau esamą muziejuje medžiagą, pvz., pilną komplektą lenkų dienraščio „Gazeta Vilenska“, kuris buvo leidžiamas nacių okupuotame Vilniuje. Muziejus prašė nors keletą dienraščio numerių eksponuoti parodoje, bet jų prašymas buvo atmestas.⁹³

1948–1949 m. Religinių kultūrų reikalų taryba gavo direktyvinius nurodymus dėl žydų laikytis „ribojimo linijos“⁹⁴. Iki tol vyravęs atsainus požiūris į bendruomenės veiklą, paveldo išsaugojimą, kultūrinės ir švietimo veiklos skatinimą pamažu ėmė įgauti radikalesnes formas. Didžioji dalis aktyviausių muziejaus darbuotojų jau buvo išvykę į Lenkiją, o likusieji, pasak filosofo Tomo Venclovos, tegalėjo puoselėti „savąjį aš“ neperžengdami etninio nacionalizmo rėmų: prisitaikydami, bet kartu širdyje ar šeimose laikydamiesi tradicijų⁹⁵. Griežtėjant sovietų valdžios požiūriui į muziejaus veiklą, įsivyravo dvejopa praktika – muziejaus darbuotojai ir toliau rinko bei saugojo eksponatus, tačiau drauge rūpinosi ir išgabenti juos į saugesnę vietą. Išvykdami iš Lietuvos intelektualai stengėsi slapčia išvežti ir muziejaus eksponatus⁹⁶.

MUZIEJAUS UŽDARYMAS 1949 METAIS

Muziejaus veikla tęsėsi beveik penkerius metus, tačiau ekspozicija oficialiai taip ir nebuvo atidaryta. 1949 m. sausio 26 d. LSSR MGB ministro

85 *Evreiskii muzei v Vil'nyuse*. LYA, f. 1771, ap. 9, b. 445, lap. 65–66.

86 Ten pat.

87 *Išrašas iš Vilniaus miesto Vykdomojo komiteto protokolo Nr. 550 dėl pastatų Srašuno g. 6 ir Lydos g. 7 perdavimo Žydų muziejui*. 1947 09 18. LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 133, lap. 3.

88 *LTSR Ministrų Tarybos Valstybinės Plano komisijos pirmininko M. Šumausko valstybinis planas LTSR Ministrų Tarybos pirmininkui A. M. Gedvilui*. 1948 04 15. Priedas Nr. 4 „Iš eilės einančių statybos darbų programa“. LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 20, lap. 31.

89 *Žydų muziejaus Vilniuje kreipimasis*. 1947 09 30. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 553, lap. 106–108.

90 *Žydų antifašistinio komiteto raštas Lietuvos TSR Komunistų partijos Centro komitetui*. 1947 11 06–1948 08 10. LYA, f. 1771, ap. 11, b. 274, lap. 1–12.

91 *Žydų muziejaus Vilniuje kreipimasis*.

1947 09 30. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 553, lap. 106–108.

92 *Žydų muziejaus Vilniuje raštas Kultūros-švietimo įstaigų komitetui prie Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos*. 1947 03 07. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 553, lap. 61.

93 RAN, Leizer. *Ash fun Irushalaim D'Lite*, p. 166–197. Vertė Roza Bieliauskienė.

94 LAUKAITYTĖ, Regina. Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje..., p. 296.

95 VENCLOVA, Tomas. Žydai ir lietuviai: kas pasikeitė ir kas nepasikeitė per 40 metų [interaktyvus]. 2015 04 24 [žiūrėta 2016 m. kovo 17 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/t-venclova-zydai-ir-lietuviai-kas-pasikeite-ir-kas-nepasikeite-per-40-metu.d?id=67770256>>.

96 FISHMAN, E. David. *The book smugglers. Partisans, poets, and the race to save Jewish treasures from the Nazis*. University Press of New England: Fo-

mjr. D. Jefimovo ataskaitoje LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie Lietuvos žydų pagrindinę veiklą buvo rašoma, kad „tarp muziejaus darbuotojų susidariusi nuomonė, kad muziejus iki šiol neatidarytas tik dėl vienpusės, parodančios žydų tautos kovą su vokiškaisiais fašistais ir aktyvių lietuvių nacionalistų dalyvavimą žvėriškuose prieš žydus, parodos. Muziejaus darbuotojams atrodo, kad jiems, greičiausiai, pasiūlys pakeisti muziejaus profilį ir įrengti kitas parodas, charakterizuojančias ne tik žydų, bet ir kitų tautų kovą su vokiškaisiais fašistiniais okupantais Lietuvoje.“⁹⁷ Vieną iš muziejaus kambarių muziejiniškai buvo skyrę ekspozicijai apie žydų literatūros klasiką Šolomą Aleichemą. Anot ilgametės Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus direktoriaus pavaduotojos ir Holokausto ekspozicijos vadovės Rachilės Kostanian, „muziejaus administracija, matydama sovietinių valdžios organų priešišumą, nusprendė, gelbėdama muziejų, vieną kambarį skirti žydų rašytojui Šolom Aleichemui arba pavadinti muziejų Šolom Aleichemo valstybinio istoriniu-literatūriniu muziejumi. Mat sovietai pripažino šį didįjį žydų literatūros klasiką.“⁹⁸ P. Kennedy Grimsted savo knygoje mini, kad žydų inteligentai muziejų meiliai vadino „mūsų Luvru“⁹⁹, tačiau sovietinė valdžia muziejaus eksponatų unikalumo neįžvelgė, veiklos svarbos nevertino ir stalininės antisemitinės kampanijos įkarštyje Vilniaus žydų muziejus Lietuvos TSR Ministrų Tarybos 1949 m. birželio 10 d. nutarimu „Dėl žydų muziejaus Vilniuje perorganizavimo į Vilniaus kraštotyros muziejų“ buvo „reorganizuotas“, t. y. uždarytas. Muziejaus sukauptos kolekcijos ir eksponatai išdalyti kitiems Lietuvos muziejams, archyvams, bibliotekoms: kraštotyrinė medžiaga palikta Vilniaus kraštotyros muziejui; archyvinė medžiaga perduota Lietuvos centriniam valstybės archyviui; eksponatai, turintys revoliucinę reikšmę, atiduoti Valstybiniam istorijos-revoliucijos (vėliau – Ateizmo) muziejui; dailės kūriniai atiteko Meno reikalų valdybai; knygos – Lietuvos TSR knygų rūmams. Muziejaus pastatas ir muziejaus inventorių perduotas Kultūros ir švietimo įstaigų komitetui, kuris patalpas paskyrė bibliotekininkystės technikumui¹⁰⁰, vėliau Vilniaus J. Tallat-Kelpšos aukštesniajai muzikos mokyklai (nuo 2004 m. pavadintai konservatorija). Taip buvo likviduotas beveik penkerius metus veikęs žydų muziejus sovietinėje Lietuvoje. Nors gyva ne tik žydų, bet ir ne žydų bendruomenių atmintyje, žydų istorija buvo nutylima keturiasdešimt metų.

TVARIOS ATMINTIES KONCEPTAS: LIETUVOS VALSTYBINIO ŽYDŲ MUZIEJAUS / VALSTYBINIO VILNIAUS GAONO ŽYDŲ MUZIEJAUS ATVEJIS

1989 m. rugsėjo 6 d. po beveik keturiasdešimties metų Vilniuje buvo atkurtas Lietuvos valstybinis žydų muziejus¹⁰¹, o jam vadovauti ėmė filologas, Vilniaus universiteto dėstytojas Emanuelis Zingeris. Dalis išbarstytų po įvairias institucijas eksponatų buvo gražinta muziejui¹⁰². M. K. Čiurlionio dailės muziejus padovanojo išsaugotus Žydų etnografinio muziejaus Kaune eksponatus. Iš pradžių šie eksponatai ir sudarė rinkinių pagrindą. Vėliau rinkinius papildė Lietuvos valstybės centrinio archyvo gražinta dalis Vilniaus geto dokumentų. 1991 m. birželį duris atvėrė pirmoji muziejaus ekspozicija „Katastrofa“, skirta Holokaustui. Ekspoziciją rengė muziejaus direktoriaus pavaduotoja ir ilgametė Holokausto ekspozicijos darbuotoja Rachilė Kostanian, Vilniaus universiteto docentė ir buvusi Vilniaus geto bibliotekos darbuotoja, Vilniaus geto pagrindžio organizacijos kovotoja Rachilė Margolis, vienas iš Kauno geto pagrindžio organizacijos vadovų ir po karo „Minties“ leidyklos direktoriaus pavaduotojas Dmitrijus Gelpernas ir kiti aktyvūs žydų bendruomenės nariai. R. Margolis pasakojo, kad ekspozicijos rengėjai „sekė Suckeverio ir Kačerginskio muziejaus pėdomis“¹⁰³. Pirmosios muziejaus parodos „Katastrofa“ koncepcija buvo parengta remiantis pokarinio Žydų muziejaus rengiama paroda. Nors Lietuvos valstybinio žydų muziejaus paroda po poros metų buvo atnaujinta,

reEdge, 2017, p. 217. Prof. D. Fishmanas knygoje mini, kad likusiems Vilniuje muziejaus darbuotojams teko nelengvas iššūkis, susijęs su išvežtų vertybių deficitu rinkinių registracijos knygoje ir paties jų praradimo fakto pateisinimu. Buvo netgi atvejų, kai muziejaus darbuotojai kreipėsi į valdžios institucijas, kaltindami buvusius muziejaus darbuotojus vagystėmis. Žinodami, kad nemažai vertybių pasiekė YIVO institutą Niujorke, jie kreipėsi į minėtą instituciją ragindami gražinti muziejui priklausančius artefaktus.

97 1949 m. sausio 26 d. LSSR MGB ministro mjr. D. Jefimovo ataskaita LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie Lietuvos žydų pagrindinę veiklą. LYA, f. K-1, ap. 10, b. 62, lap. 87.

98 KOSTANIAN, Rachilė. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus istorija. Iš *Žydų muziejaus*

almanachas. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2001, p. 13.

99 KENNEDY GRIMSTED, Patricia. Survivors of the Holocaust..., p. 351, 353.

100 Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 411 dėl žydų muziejaus Vilniuje perorganizavimo į Vilniaus kraštotyros muziejų. 1949 06 10. LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 133, lap. 117.

101 LR Vyriausybės potvarkis Nr. 177p (kopija). 1989 m. rugsėjo 6 d. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Personalo skyrius.

102 LR Vyriausybės potvarkis Nr. 56p (kopija). 1991 m. vasario 13 d. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Personalo skyrius.

103 Pokalbis su Rachilė Margolis. N. Latvytė-Gustaitienė. 2012 m. balandis. Rechovotas (Izraelis). Asmeninė kolekcija.

tai buvo daugiau techninio pobūdžio renovacija. Pokarinio Žydų muziejaus parodos koncepcija, net atnaujinus ekspoziciją 2010 m., yra išlaikyta iki šių dienų. Ilgametė muziejaus direktoriaus pavaduotoja, Holokausto ekspozicijos kuratorė Rachilė Kostanian 2011 m. duodama interviu dr. Vilmai Gradinskaitei muziejaus veiklą vertino taip: „Nuo pirmųjų muziejaus atkūrimo dienų mūsų tikslas buvo ir yra prikelti iš užmaršties Lietuvos žydų istoriją bei kultūrą, kartu atskleisti tautos tragediją Antrojo pasaulinio karo metais. Mums ypač svarbu įamžinti žuvusiuosius ir jų gelbėtojus. Muziejaus atkūrimas – tai troškimas parodyti nutylėtus Lietuvos istorijos faktus, pastangos įveikti visuomenėje įsigalėjusius stereotipus ir skatinti toleranciją. To mes siekiame savo parodomis ir knygomis, kurių iki šios dienos išleidome daugiau nei keturiasdešimt. Po daugiau nei dvidešimties metų muziejaus veiklos šiandien galime teigti, kad muziejus rado savo vietą visuomenėje: vykdo bendrus projektus su kitais Lietuvos muziejais, rengia edukacines programas vidurinėse mokyklose ir gimnazijose, bendradarbiauja su įvairiomis pasaulio įstaigomis ir organizacijomis.“¹⁰⁴

1997 m., minint Vilniaus Gaono 200-ąsias mirties metines, muziejui buvo suteiktas Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus vardas. Pirmoji muziejaus paroda išsiplėtė iki Holokausto ekspozicijos, kurią per metus aplanko daugiau kaip 7 000 lankytojų. 2011 m. Valstybiniam Vilniaus Gaono žydų muziejui buvo grąžintas buvęs „Meficei Haskala“ ir Vilniaus geto bibliotekos pastatas. Pastato kieme nuo 2012 m. kasmet minint Lietuvos žydų genocido atminimo dieną yra rengiamas Vilniaus geto aukų vardų skaitymas. 2013 m. muziejininkai kartu su aktyviais miesto gyventojais, norėdami prikelti šį žydiškos kultūros paveldo objektą iš užmaršties, pastato languose pradėjo eksponuoti nuotraukų, rastų Vilniaus gete iš karto po karo, kopijas – taip į viešąjį diskursą įtraukiamos alternatyvios atminties formos, kuriančios naujas reikšmes ir skatinančios tvarios atminties komunikaciją.

Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, tęsdamas pokarinio Žydų muziejaus Vilniuje tradicijas, buvusioje geto bibliotekoje ateityje planuoja įrengti Holokausto Lietuvoje ir Vilniaus geto memorialinį muziejų.

Išvados

Holokaustą išgyvenusiems Lietuvos žydams buvo svarbu institucionalizuoti bendruomenės narių netektis, kultūrinius ir dvasinius praradimus, nes tik taip tuo metu jie galėjo įteisinti save kaip bendruomenę, legalizuoti savo trauminę patirtį. Tačiau reikia paminėti, kad išnaikinta žydų bendruomenė jau iš karto po karo sovietinėje Lietuvoje susidūrė su nutylėjimo politika, įvairiomis

masinio žydų naikinimo fakto neigimo formomis, žydų aukų niveliacija, priskiriant jas „taikių tarybinių žmonių“ kategorijai, taip tuomet rėminant trauminės Holokausto patirties diskursą ir mobilizuojant visuomenę, nes skirtingų bendruomenių skirtingas Antrojo pasaulinio karo patirčių komunikavimas nebuvo naudingas okupacinei valdžiai, siekiančiai pateisinti savo legitimumą šalyje.

Sovietinės valdžios žydams taikomos „ribojimo politikos“ sąlygomis Vilniuje grupelės žydų inteligentų įkurtas Žydų muziejus buvo pirmasis ir unikalus bandymas Rytų Europoje jau iš karto po karo pristatyti nacių ir vietinių kolarantų vykdytą masinį bendruomenės naikinimą kulkomis ir dujų kamerose nacių koncentracijos stovyklose, kultūrinių ir dvasinių vertybių, taip pat ir materialinio turto grobstymą bei išgyvenusiųjų pastangas surinkti ir išsaugoti žydiškojo paveldo likučius. Geriausiai Žydų muziejaus Vilniuje (1944–1949) bandymus įamžinti visuomenėje tai, kas buvo stengiamasi ištrinti, ir šios unikalios atminties institucijos desperatiškus siekius išlikti totalitarinio režimo diktato sąlygomis nusako *perdirbtos atminties* konceptas, kurio pagrindinė mintis yra atminties sluoksniavimas stengiantis neužgožti prieš tai buvusių faktų rodant atminties dominantes, tačiau tuo pat metu ir skatinant visuomenės empatiją trauminėms patirtims ir istoriškai sunkiems praeities siužetams. Holokausto temos, kaip kertinės išgyvenusiųjų tapatybės ašies, muziejuje centralizavimo nepajėgė neutralizuoti nei ekspozicijų naratyvą priverstinai adaptavus pagal sovietines klasių kovų kanonų ir Raudonosios armijos nugalėtojos Didžiajame tėvynės kare mito klišes, nei integruojant „Penkmečio plano“ parodas. Muziejaus kalbėjimas bendruomenės vardu, Holokausto viešinimas, žydiškos *Zakhor* (liet. *Atsimink*) tradicijos išlaikymas kontrastavo su naujai kuriamu sovietiniu didžiuoju naratyvu ir tam tikra prasme netgi atrodė pavojingas ar mažų mažiausiai keliantis nerimą. Net ir antisemitinės kampanijos įkarštyje 1949 m. birželį Žydų muziejų Vilniuje uždarius buvo stengiamasi *neutralizuoti* muziejaus sukauptus judaikos ir Holokausto rinkinius, išsklaidant juos po įvairius Lietuvos muziejus ir archyvus, bibliotekas. Apie žydų istoriją, kultūrą ir tradicijas, masinį žydų naikinimą nebuvo viešai kalbama 40 metų. (De)koduojama dvigubos atminties standartais buvo palaikoma vadinamoji *virtuvinų bendruomenių* kontratmintis ar gana nykiai viešumoje pasirodanti *perdirbta atmintis*, dažniausiai cenzūruotų atsiminimų pavidalu, kaip atsvara hegemoniniam naratyvui. Ir tik 1989 m. rugsėjo 6 d. atkurtas Lietuvos valstybinis žydų muziejus, kuriam 1997 m. buvo suteiktas Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus vardas,

pratęsė pokarinio Žydų muziejaus tradicijas. 1991 m. atidaryta pirmoji muziejaus paroda „Katastrofa“ ilgą laiką buvo vienintelė Holokausto paroda buvusiose sovietinio bloko šalyse. Vėliau įgijusi atskiro muziejaus filialo, pavadinto Holokausto ekspozicija, statusą, 2010 m. renovuota, tačiau išlaikiusi pokarinio Žydų muziejaus parodos gaires, ši paroda sulaukia didelio lankytojų dėmesio kaip *atsiminimo vieta*, leidžianti pamatyti istoriją ir skatinanti tvarią atmintį.

Šaltiniai ir literatūra

Šaltiniai

1. *Aizen L. Vil'nyuskii evreiskii muzei*. USHMM. 22. 028M, r. 103, f. 253, lap. 72–74. Vertė dr. Lara Lempert.
2. *Evreiskii muzei v Vil'nyuse*. LYA, f. 1771, ap. 9, b. 445, lap. 65–66.
3. *Geto kultūros skyriaus mėnesinės veiklos ataskaita. 1942 m.* LCVA, f. R-1421, ap. 1, b. 266, lap. 11.
4. *Gutkovich M. Evreiskii muzei v Vil'nyuse*. USHMM. 22. 028M, r. 178, f. 498, lap. 458–463. Vertė dr. Lara Lempert.
5. *Irašas iš Vilniaus miesto Vykdomojo komiteto protokolo Nr. 550 dėl pastatų Strašuno g. 6 ir Lydos g. 7 perdavimo Žydų muziejui. 1947 09 18.* LVCA, f. R-754, ap. 2, b. 133, lap. 3.
6. *Katcherginskii Sh. Pervye dni osvobozhdennoy Vil'ne*. USHMM. RG-22.028, r. 61, f. 137, lap. 651–652.
7. *Katcherginskii Sh. Utzelevshye evrei v Vil'ne*. USHMM. RG-22.028M, r. 61, f. 137, lap. 649–649 ap.
8. *Komisijos pirmininko pavaduotojo A. Kovnerio rankraštinis Memorandumo dokumentas rusų ir jidiš kalbomis. 1944 11 05.* Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos nekatologuota Judaikos dokumentų kolekcija.
9. *Kultūros švietimo įstaigų komiteto prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos pirmininko raštas Lietuvos TSR Ministrų Tarybai. 1949 04 27.* LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 133, lap. 119, 123.
10. *Kushmirov A., Sutzkever A. V Vil'ne vnov' sozdatsye evreiskii muzei*. USHMM. RG-22.028M, r. 56, f. 126, lap. 192.
11. *Kwestionariusz*. YV. O. 46, f. 39, nenumeruotas lapas.
12. *Laisvi duomenys apie padėtį išlaisvintuose Lietuvos TSRS rajonuose*. LYA, f. 1771, ap. 7, b. 85, lap. 8, 15.
13. *Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos nutarimas Nr. 74 „Dėl Valstybinio archyvinio Sąjungos SSR fondo dokumentinės medžiagos surinkimo ir išsaugojimo“. 1944 07 23.* LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 15, lap. 97–98.
14. *Lietuvos TSR Liaudies Komisarų tarybos nutarimas Nr. 179. Dėl Lietuvos TSR Muziejų veikimo atnaujinimo. 1944 m. lapkričio 9 d.* LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 16, lap. 40.
15. *Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 411 dėl žydų muziejaus Vilniuje perorganizavimo į Vilniaus kraštotyros muziejų. 1949 06 10.* LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 133, lap. 117.
16. *LTSR Ministrų Tarybos Valstybinės Plano komisijos pirmininko M. Šumausko valstybinis planas LTSR Ministrų Tarybos pirmininkui A. M. Gedvilui. 1948 04 15.* Priedas Nr. 4 „Iš eilės einančių statybos darbų programa“. LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 20, lap. 31.
17. *Lietuvos TSR Švietimo Liaudies komisaro J. Žiugždos įsakymas Nr. 37. 1944 08 26.* LCVA f. R-762, ap. 6, b. 1, lap. 27.
18. *LR Vyriausybės potvarkis Nr. 56p (kopija). 1991 m. vasario 13 d.* Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Personalo skyrius, nenumeruotas lapas.
19. *LR Vyriausybės potvarkis Nr. 177p (kopija). 1989 m. rugsėjo 6 d.* Valstybinio Vilniaus Gaono

- žydų muziejaus Personalo skyrius, nenumeruotas lapas.
20. *Meno reikalų valdybos prie Lietuvos TSR vedėjo Banaičio 1944 07 29 leidimas Š. Kačerginskiui rinkti medžiagą Žydų muziejaus Vilniuje įkūrimui.* YV, P. 18, f. 49, nenumeruotas lapas.
  21. *Mokslinės komisijos pirmininko pavaduotojo A. Kovnerio ir mokslinio sekretoriaus S. Amaranto pasirašytas lietuvių kalba spausdintas Memorandumas Lietuvos TSR Švietimo Liaudies komisariui.* 1944 11 05. YV. O. 46, f. 39, nenumeruoti lapai.
  22. *Muziejų ir senovės paminklų skyriaus vyr. inspektoriaus V. Bortkevičiaus ataskaitinis pranešimas.* 1948 11 18. VŽMP 5, nenumeruotas lapas.
  23. *Muziejaus komiteto kvietimas dalyvauti projekte.* 1942 09 25. YIVO, R. 223.1, f. 453.
  24. *Geto administracijos patvirtinimas nr. 47, kad Moišė Lereris yra muziejaus darbuotojas.* 1943 01 13. YIVO, R. 223.1, f. 454.
  25. *Muziejaus steigiamojo komiteto kvietimas Z. Kalmanovičiui dalyvauti susirinkime.* 1942 09 08. YIVO, R. 223.1, f. 449.
  26. Pokalbis su Rachile Margolis. N. Latvytė-Gustaitienė. 2012 m. balandis. Rechovotas (Izraelis). Asmeninė kolekcija.
  27. *Sutzkever A. Kul'turnye tzennosti spasennye v Vil'ne.* USHMM. RG-22.028M, r. 61, f. 136, lap. 649–651.
  28. *Sutzkever A. Osvobozhdenie podzemnych muzeev.* VŽMP5, lap. 5.
  29. *Sutzkever A. Pismo iz Vil'no.* USHMM. RG-22.028M, r. 61, f. 136, lap. 663.
  30. *Valstybinės Etatų Komisijos prie TSRS Liaudies Komisarų Tarybos 1944 m. gruodžio 8 d. įsakymas Nr. 180.* LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 1, lap. 166.
  31. *Vilniaus geto Žydų tarybos nutarimas dėl kultūrinių vertybių saugojimo.* 1941 11 27. LCVA, f. R-1421, ap. 1, b. 15, lap. 1 ap.
  32. *Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 411 dėl žydų muziejaus Vilniuje perorganizavimo į Vilniaus kraštotyros muziejų.* 1949 06 10. LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 133, lap. 117.
  33. *Vilniaus miesto muziejų atsakingų tarnautojų sąrašas.* 1946 02 26. LYA, f. 1771, ap. 9, b. 445, lap. 57.
  34. *Žydų antifašistinio komiteto raštas Lietuvos TSR Komunistų partijos Centro komitetui.* 1947 11 06–1948 08 10. LYA, f. 1771, ap. 11, b. 274, lap. 1–12.
  35. *Žydų muziejaus Vilniuje direktoriaus J. Gutkovičiaus laiškas Antifašistinio komiteto vadovui I. Erenburgui.* 1946 12 20. YV, P. 21, f. 8, lap. 1.
  36. *Žydų muziejaus direktoriaus raštas Nr. 300 (be datos) Kultūros-švietimo įstaigų komitetui prie Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos.* LYA, f. 1771, ap. 9, b. 445, lap. 65–67.
  37. *Žydų muziejaus direktoriaus raštas Nr. 300 (be datos) Kultūros-švietimo įstaigų komitetui prie Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos.* LYA, f. 1771, ap. 10, b. 553, lap. 65.
  38. *Žydų muziejaus Vilniuje kreipimasis.* 1947 09 30. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 553, lap. 106–108.
  39. *Žydų muziejaus Vilniuje raštas Kultūros-švietimo įstaigų komitetui prie Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos.* 1947 03 07. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 553, lap. 61.
  40. *1945 m. kovo 26 d. Valstybinės Etatų Komisijos prie TSRS Liaudies Komisarų Tarybos raštas Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybai.* LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 133, lap. 123.
  41. *1945 m. spalio 8 d. muziejaus direktoriaus J. Gutkovičiaus raštas Lietuvos SSR Liaudies Švietimo komisariatui.* Asmeninė kolekcija.
  42. *1949 m. sausio 26 d. LSSR MGB ministro mjr. D. Jefimovo ataskaitoje LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie Lietuvos žydų pogrindinę veiklą.* LYA, f. K-1, ap. 10, b. 62, lap. 87.
- Literatūra
43. ABRAMOWICZ, Dita. Di Geto-Biblyotekin Vilne. *Lite.* Vol. 1, ed. Mendel Sudarsky, Uriah Katzenelenbogen, and J. Kissin. New York: Futuro Press, 1951, p. 1671–1678. Vertė Roza Bieliauskienė.
  44. ALTMAN, Ilya. *The unknown black book: The*

- Holocaust in the German-occupied Soviet territories*. Indiana University Press, 2010. 447 p. ISBN-10:0-253-34961-3.
45. ARAD, Yitzhak. *Ghetto in Flames: The struggle and destruction of the jews in Vilna in the Holocaust*. New York: Holocaust Library, 1982. 500 p. ISBN 0-89604-043-7.
46. ATAMUKAS, Solomonas. *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV a. iki XX a. pabaigos*. Vilnius: Alma littera, 1998. 431 p. ISBN 9986-02-588-5.
47. BEINFELD, Solomon. *The cultural life of the Vilna Ghetto*. Museum of Tolerance. Online Multimedia Reading Centre [interaktyvus]. 1997. [žiūrėta 2017 m. sausio 21 d.]. Prieiga per internetą: <<http://motlc.wiesenthal.com/site/pp.asp?c=gVKVLCMVUuG&b=394971#0>>.
48. BOYM, Svetlana. *Soviet everyday culture: An oxymoron?* [interaktyvus]. 2001 m. [žiūrėta 2016 m. gegužės 14 d.]. Prieiga per internetą: <http://cdclv.unlv.edu/archives/nc1/boym_everyday.html>.
49. BUBNYS, Arūnas. Holocaust in Lithuania: An outline of the major stages and their results. In *The vanished world of Lithuanian jews*. Amsterdam: Rodopi, 2004, p. 205–221.
50. DIECKMANN, Christoph; SUŽIEDĖLIS, Saulius. *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 metų vasarą ir rudenį: šaltiniai ir analizė*. Vilnius: Margi raštai, 2006, 183 p.
51. DVORŽECKIJ, Mark. *Yeruschalayim de-Lita in Kam fun Umkum (Lutte et Chute de la Jerusalem-de-Lithuanie)*. Histoire du Ghetto de Vilna. Paris: L'Union Populaire Juive en France, 1948, p. 222–295. Vertė Roza Bieliauskienė.
52. FISHMAN, E. David. *The book smugglers. Partisans, poets, and the race to save Jewish treasures from the Nazis*. University Press of New England: ForeEdge, 2017. 323 p. ISBN 978-1-5126-0049-0.
53. GRADINSKAITĖ, Vilma. Šešios istorijos: Žydų muziejų istorija Lietuvoje. *Lietuvos muziejų rinkiniai*, 2010. Vilnius: Lietuvos muziejų asociacija, nr. 9, p. 80–86.
54. HALBWACHS, Maurice. *Mémoires collective*, ed. Albin Michel. Paris: Presses Universitaires de France, 1997. 295 p. ISBN 2226093206.
55. Horsto Hoheiselio ir Andreaso Knitzo kūrinyse „Recycled Memory“ pristatytas Kauno bienalėje 2017 [interaktyvus]. 2017. [žiūrėta 2018 m. rugpjūčio 4 d.]. Prieiga per internetą: <<https://bienale.lt/2017/en/horst-hoheisel-and-andreas-knitz-v/>>.
56. IERUSHALMI, Khaim Iosef. *Zakhor: evreiskaya istoriya i evreiskaya pamyat'*. Moskva; Ierusalim: Mosty kultury: Gesharim, 2004. 170 p. ISBN 5-93273-172-9.
57. YOUNG, Edward James. *The texture of memory: Holocaust memorials and meaning*. New Haven and London: Yale University Press, 1993. 415 p. ISBN 9780300059915.
58. KATCBERGINSKII, Shmuel. Mezhdū molotom i serpom. Istoriya likvidatsyi evreiskoy kultury v Sovetskom Soyuze. In *Vil'nyus*. 1999 yanvar'-fevral'. Vil'nyus: Souz pisateley Litvy, p. 149, 151.
59. KATCBERGINSKII, Shmuel. Mezhdū molotom i serpom. Istoriya likvidatsyi evreiskoy kultury v Sovetskom Soyuze. In *Vil'nyus*. 1999 mart-aprel'. Vil'nyus: Souz pisateley Litvy, p. 149, 152–153.
60. KASSOW, D. Samuel. Vilna and Warsaw, two ghetto diaries: Herman Kruk and Emanuel Ringelblum. *Holocaust chronicles: Individualizing the Holocaust through the diaries and other contemporaneous personal accounts*, ed. Robert Moses Shapiro. Ktav Publishing House Inc, 1999, p. 199.
61. KENNEDY GRIMSTED, Patricia. Survivors of the Holocaust: Displaced books and archives plundered from enemies of the Nazi regime. In *International Vilnius forum on Holocaust-era looted cultural assets*. Vilnius, 2001, p. 351, 353.
62. KERENIJ, Emil. *Jewish responses to persecution – 1942–1943*. Vol. IV, Documenting Life and Destruction: Holocaust Sources in Context. United States Holocaust Memorial Museum: Rowman & Littlefield, 2015. 598 p. ISBN 1442236264.
63. KOSTANIAN, Rachilė. *Dvasinė rezistencija Vilniaus gėte*. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono

- žydų muziejus, 2006, p. 76.
64. KOSTANIAN, Rachilė. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus istorija. Iš *Žydų muziejais almanachas*. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2001, p. 13.
65. KRUK, Herman. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos*: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939–1944. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2004. 760 p. ISBN 9986-757-62-2.
66. LAUKAITYTĖ, Regina. Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje 1944–1956 m. *Lituanistica*, 2012, t. 58, nr. 4 (90), p. 296, 305.
67. MARGOLIS, Rakhil'. Nachalo. In *Evreiskii muzei*. Vil'nyus, 1994, p. 12, 15–16.
68. NIKŽENTAITIS, Alvydas. Katynė ir Jogailaičių idėja: atminties ir atminimo kultūros modeliai Vidurio ir Rytų Europoje. Iš *Šiuolaikiniai istorinės sąmonės formavimo būdai: prielaidos, galimybės ir ribos*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010, p. 17–18.
69. NORA, Pierre. *Between memory and history*: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 1989, no. 26, p. 7–24 (Special Issue: Memory and Counter-Memory).
70. O vozobnavlenii deyatelnosti muzeev Litovskoi SSR. 1944 11 09. Iš *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Vyriausybės nutarimų ir potvarkių rinkinys. Sobranie postanovlenii i rasporyazheniii Pravitel'stva Litovskoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki*. 1944 metų sausis–gruodis. Vilnius: Lietuvos TSR Ministrų Tarybos Reikalų valdyba, nr. 1, p. 91.
71. RAN, Leizer. *Ash fun Irushalaim D'Lite*. New York: Wilner Farlag, 1959, p. 166–197. Vertė Roza Bieliauskienė.
72. RUBENSTEIN, Joshua; ALTMAN, Ilya. *The unknown black book: The Holocaust in the German-occupied soviet territories*. Indiana University Press, 2010. 496 p. ISBN 0253222672.
73. RUBENSTEIN, Joshua. *Tangled loyalties: The life and times of Ilya Ehrenburg*. London: I. B. Tauris & Co. Ltd. 1999. 512 p. ISBN 0817309632.
74. RÜSEN, Jörg. *Istorika: istorikos darbų rinktinė*. Sud. Z. Norkus. Vilnius: Margi raštai, 2007. 472 p. ISBN 978-9986-09-330-5.
75. SAMAVIČIUS, Romualdas. Žydų kultūros netektys okupacijų metais. *Kultūros paminklai*, 2000, [Kn.] 6, p. 62.
76. ŠERMUKŠNYTĖ, Rūta. Muziejus ir *genius loci*: sąveikos įvairovė. Iš *Vietos dvasios beiėskant*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 119.
77. TRUNK, Isaiah. *Judenrat—The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi occupation*. Lincoln: University of Nebraska Press, 1972. 663 p. ISBN 978-0803294288.
78. *The Jewish State Museum of Lithuania*. Compiled by Rachel Kostanian, Vilnius: Vilna Gaon State Jewish Museum, 1996, p. 7–9.
79. VENČLOVA, Tomas. Žydai ir lietuviai: kas pasikeitė ir kas nepasikeitė per 40 metų [interaktyvus]. 2015 04 24 [žiūrėta 2016 m. kovo 17 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/t-venclova-zydai-ir-lietuviai-kas-pasikeite-ir-kas-nepasikeite-per-40-metu.d?id=67770256>>.

THE JEWISH MUSEUM IN VILNIUS: THE FIRST ATTEMPTS
TO GIVE MEANING TO TRAUMATIC EXPERIENCE AND
PROMOTE SUSTAINABLE MEMORY

Neringa Latvytė-Gustaitienė

Summary

The Jewish Museum in Vilnius, founded in the autumn on 1944 upon the initiative of the Holocaust survivors, played a special place in the collective memory of Litvaks. It was the first and unique attempt in Eastern Europe to (publicly) present the massive killings of Jews by the Nazi and local collaborators, primarily by shooting, and by annihilating them at Nazi concentration camp gas chambers, the plunder of cultural and spiritual values, and the efforts of survivors to collect and preserve Jewish heritage remnants. The museum became a certain *genius loci*, that is, a lively place giving both material and mental meaning to the Jewish community, creating emotions, providing a certain sense of security and encouraging dialogue. Unfortunately, the Soviet government failed to understand the uniqueness of the museum and appreciate the importance of its activities. This memory institution was closed down in 1949, in the midst of an anti-Semitic campaign. The collections and exhibits accumulated in the museum were distributed to Lithuanian museums, archives and libraries. Thus, the Jewish history, culture and traditions and the very theme of mass murder of the Jews were pushed to the margins of history for the period of 40 years.

(De)codable with double-memory standards, the so-called counter-memory of kitchen communities or reprocessed memory was rather wretchedly presented in public were maintained as a counterweight to the hegemonic narrative. It was under the influence of the latter that in September of 1989 the Lithuanian State Jewish Museum was restored. The first exhibition named “Catastrophe”, mounted in the newly restored museum, was the only Holocaust exhibition in the former Soviet bloc countries. Later it was granted the status of a separate museum branch, called the Holocaust exposition. Renovated in 2010, the exhibition has retained the features of the post-war Jewish Museum exhibition. As such, it attracts a lot of visitors and encourages sustainable memory.

The aim of the article is to introduce the circumstances related to the establishment of the post-war Jewish Museum in Vilnius, distinguishing its peculiarities by demonstrating the attempts and methods of the Holocaust survivors to publicly introduce the traumatic experiences of the community, as opposed to the discourse shaped by the Soviet regime, as well as showing the exclusivity of the memory institution itself in today's society.

KEY WORDS: memory, Holocaust, Jewish museum, Vilnius ghetto, traumatic experience, giving meaning to.

Įteikta 2018 m. rugsėjo 12 d.

Priimta 2018 m. spalio 15 d.